

УКРАЇНСЬКА КЛАСИКА

І. Нечуй-Левицький

ХМАРИ

 FOLIO

Іван Семенович Нечуй-Левицький

Хмари

Текст предоставлен правообладателем
http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=6569368

Хмари: Фоліо; Харків; 2008

ISBN 978-966-03-4201-9

Аннотація

Відомий український письменник Іван Нечуй-Левицький (1838—1918), автор повістей та оповідань з народного життя, у романі «Хмари» (1874) звертається до теми української інтелігенції. Символічною є назва роману, бо хмари – то своєрідне уособлення національного гноблення та придушення української культури. У цій атмосфері моральної задухи формується характер головних героїв. Це люди широких прогресивних поглядів, які, незважаючи на всі перепони, своєю просвітницькою діяльністю здійснюють хвилі національної свідомості народу та розганяють «хмари», прагнучи до світла.

Содержание

I	4
II	28
III	55
IV	79
VI	133
Конец ознакомительного фрагмента.	134

Іван Нечуй-Левицький

Хмари

I

Одного літнього гарячого дня, в місяці липні 183... року, з города Тули вийшла купка хлопців, убраних по-дорожньому. На молодих паничах були сіртуки з темної парусини з чорними роговими гудзиками, суконні широкі й круглі картузи. Кожний мав за плечима торбу з одежею, книжками й харчами; кожний держав у руці палицю. Паничі були високі на зріст, кремезні, широкоплечі й русяві. Їх рум'яні, повні щоки були здорові якось по-сільській; жилавими руками, кремезними плечима й шиями вони скидались на великоруських робітників або крамарів-коробейників. Між ними один був вищий од усіх цілою головою: то був їх поводитар. Степан Воздвиженський. Це були тульські семінаристи. Вони йшли до Києва. Деякі були послані на скарбові гроші в Київську духовну академію, деякі були прості семінаристи, що, скінчивши курс, йшли до Києва на прощу.

Широкий і вольний був їм шлях на Україну. Літня спека застелила його на долоню курявою. Сонце пекло з гарячого неба. Курява посіла на семінаристів, обліпила їм лиця так, що вони не впізнавали один одного. Піт котився з їх потьо-

ками і, помочивши чорну куряву, пописав їх лиця довгими смужками.

Кандидатам до академії були видані скарбові гроші на поштові коні до самого Києва. Одначе вони не поїхали за ті гроші, а пішли пішки і гроші постановили пропити дорогою, ще й товаришів-богомольців напоїти. Стаючи коло корчем на спочинок, вони гуляли й пили й товаришів поїли. Останні поштові гроші вони пропили в Броварах, недалечко од Києва, хрестячись і молячись до синіх святих київських гір, на котрих білили церкви й дзвіниці, блищали проти сонця золоті хрести й бані церков. Хоч далека, зате ж весела була їм дорога до Києва! Забачивши святий Київ, вони зареклися більше пити, щоб вступити по-християнській до святого міста.

З чорного чернігівського бору вони вийшли на низький берег Дніпра. Перед ними за Дніпром з'явилась чарівнича, невимовно чудова панорама Києва. На високих горах скрізь стояли церкви, дзвіниці, неначе свічі палали проти ясного сонця золотими верхами. Саме проти їх стояла лавра, обведена білими високими мурованими стінами та будинками, й лисніла золотими верхами й хрестами, наче букет золотих квіток. Коло лаври ховались у долинах між горами печери з своїми церквами, між хмарами садків та винограду. А там далі, на північ, на високому шпилі стояла церква Св. Андрея, вирізуючись всіма лініями на синьому небі: коло неї Михайлівське, Софія, Десятинна... Поділ, вганяючись рогами в Дніпро, неначе плавав на синій, прозорій воді з своїми церквами

й будинками. Всі гори були ніби зумисне завітчані зеленими садками й букетами золотoverхих церков. Їх завітчала давня невмираюча українська історія, неначе рукою якогось великого артиста...

Стоять київські гори непорушно, заглядають в синій Дніпро, як і споконвіку, несуть на собі пам'ятку про минувшість для того, хто схоче її розуміть, і ждуть не діждуться, поки знов вернеться до їх слава старого великого Києва, поки знов завітчають їх потомки давніх батьків свіжими квітками історії...

Тульські семінаристи стріли велику силу прочан, що йшли з далекого краю до Києва. Всі богомольці, побачивши Київ, попадали навколішки, хрестились, молились і били поклони.

Тульські семінаристи пішли прямо на гору до лаври. Умившись і трохи прибравшись, вони пішли на поклін до митрополита, свого земляка. Митрополит вийшов до них, і вони всі впали йому в ноги й поцілували його в руку.

– З якої губернії? Якого повіту? З якого села? – розпитував митрополит кожного. – Чи всі ви підете в академію?

Молоді люди давали відповідь. Дехто обзивався, що поступає в академію, дехто просив у митрополита парафії на Україні.

– Розділіться! – промовив митрополит. – Хто йде в академію – ставай по правий бік, хто в попи – ставай наліво.

По такій команді хлопці розділились і стали одесною й

ошую свого пастиря.

– Добре, – промовив митрополит, – дам вам парафії й поженю вас на сиротах, за котрими я зоставив парафії. Тільки тут не Тула! Треба вам прибратися добре, йдучи на сватання. А то, бач, що намотав ти собі на шию! – промовив він, витягаючи кінець здорової червоної хустки, котрою була оповита шия одного хлопця.

– Та глядіть, не мажте чобіт дьогтем, не мажте голови смердючою оливою, як будете свататись, бо за вас тутешні попівни ще й не підуть. Тут попаді дуже зубаті. Дарма, що я митрополит, а як налаяв колись одного попа, а він, дурний, взяв і заслаб з переляку, то попада трохи очей мені не видерла, трохи ряси на мені не порвала! Ледве одчепилась!

– А ви в академію? – промовив митрополит до правої сторони. – Боже благослови, Боже благослови! А ти де такий здоровий виріс? Чи не в муромських лісах? – спитав митрополит одного кандидата до академії, котрий виганявся головою й плечима над усіма хлопцями.

– Ні, ваше високопреосвященство! Я виріс недалеко од Тули, – одказав студент.

– Ох, який же ти здоровий, як ведмідь! Які в тебе ручиська, ножиська, плечища? Аж страшно дивитись! Мабуть, басом співаєш?

– Басом, ваше високопреосвященство, – гукнув студент і справді страшним басом.

Митрополит почав його оглядати з усіх боків. Студенти

розступились, і великий, як обеліск, студент стояв між двома рядами прямо проти митрополита.

— Як же твоє прізвище?

— Степан Воздвиженський, ваше високопреосвященство, — знов заgrimів він, аж луна пішла по великих покоях митрополита.

— Бравий хлопець! Зовсім богатир Ілля Муромець! Ідіть же до другої кімнати; там вас нагодують і напоять. На гостиниці вам дадуть квартири, хто хоче парафії. А вам дорога лежить на Поділ до академії. Бажаю вам усім бути митрополитами!

Хлопці поклонилися в пояс, поцілували в руку й вийшли з зали, окидаючи її скося очима. І вони всі захотіли бути київськими митрополитами, дивлячись на розкішні покої митрополита, де стояли великі крісла, криті малиновим оксамитом, з золотими спинками, з парчевими китицями, де лежали килими на кілька сажнів, заткані чудовими квітками й китицями.

Пообідавши всмак у митрополита, студенти розійшлися на два боки. Одна часть пішла до лаврської гостиниці і жила там, доки митрополит не роздав їм парафій на Україні на продиво українським мужикам, котрі пороззявляли рота, дивлячись на таких чудних кацапських попів. Друга половина пішла на Поділ до академії. Там молоді студенти здали екзамен, і їх прийняли в академію на скарбовий кошт.

Туляки встріли в академії студентів з усієї Росії. Велико-

руський синод ще попереду, ніж уряд, спостеріг ідею русифікації, і для того він велів в академіях мішати українців з руськими студентами. Тим-то в Київську академію пруть семінаристів з Костроми, Архангельська, з Волги й Сибіру, мішаючи їх з киянами, полтавцями, одесцями й іншими і посилаючи українських семінаристів до Москви й Петербурга, котрі, одначе, не мають охоти туди їхати.

По розкішних алеях Братського монастиря, густо обсаджених усяким деревом, гуляли студенти з усіх кінців широкого Російського царства. Тут можна було побачить типи півночі з жовто-русявим волоссям на голові; можна було побачить широкі шиї й сірі очі великорусів, рум'яні лица українців, навіть орлині очі й носи грузинів, греків, сербів і болгар, що приїжджають вчитись до Києва. Після екзаменів усі студенти були веселі, всі весело розмовляли, знайомились, жартували. Довгі й густі алеї в монастирі аж гули од голосної розмови. Студенти з України й Білорусії були цивілізованіші, делікатніші. Вони стояли далеко вище од інших, навіть розвиттям розуму, і виглядали паничками й європейцями між грубими великорусами. Всі студенти говорили московським язиком, і рідко траплялося почути співучу, м'яку розмову українську. Серед самого монастиря стояла велика гарна Богоявленська церква. На полуденній стіні церкви була залізна дошка з написом над могилою гетьмана Конашевича-Сагайдачного. Самий монастир з академією стояв на Мазепиному дворі. І, неважаючи на те, в акаде-

мії Петра Могили, Св. Димитрія Туптала й інших не було й духу, й сліду тих давніх діячів України, тих Сагайдачних, Морил... У Братській монастирі, в давній славній академії панував чужий великоруський дух, чужа наука, чужий язик, навіть чужі люди... Все давнє українське лежало десь глибоко під землею, рядом з могилою Сагайдачного, а над землею роєм вилися попід деревом чужі люди з чужої далекої сторони, з чужою мовою, з чужим духом, нагнані Бог зна звідкіль, щоб загнати ще глибше в землю нашу старовину і новину і поховати її навіки.

Між молодими студентами гуляли на алеях професори-ченці в широких чорних шовкових рясах, у високих клобуках. Широко стелилися по плечах їх довгі намітки, густі коси. Вони дуже брязкали чотками і, розмовляючи, повертались якомсь так сміливо, угласто, навіть по-московській, що разом можна було б вгадати їх рід і північне покоління.

Незабаром студентів розділили по номерах. В кожному номері жило по п'ять, по шість студентів. Там були їх ліжка, там вони навіть пили чай. Опрічних дортуарів тоді ще не було. Ділячи студентів по номерах, їх знов мішали між собою, поміщаючи навіть земляків окроми.

Степан Воздвиженський попав у 10-й номер. Разом з ним жили в тому номері п'ять студентів з усяких країв світу: українець, болгар, серб, грек і архангелець, родом аж з Лапландії! Гірше не можна було вибрати людей, неоднакових по мові й звичаях. І всі вони мусили жити вкупі, годиться,

жити так, щоб не зачепить один одного і не перебаранчати другим в роботі.

Картина в номері була дуже чудна. Болгарин сидів на ліжку, підобгавши по-турецькій під себе ноги, і писав, поклавши на колінах тверду книжку. Серб ходив по хаті, безперестану човгаючи турецькими патинками, вишитими сріблом. На їх обох були турецькі феси з червоного оксамиту, з золотими китицями. Лапландець сидів у куточку за шафою, все вчився, все мовчав і довго не говорив ні до кого й слова. Його куце жовте лице було темне й сумне, як північне небо. Од його ніхто не чув ні веселої розмови, ні сміху, ні пісні; його ніхто й не зачіпав. Грек ніколи не сидів у хаті, нічого не робив, тільки приходив додому на ніч і швидко з своїми земляками завів крамницю з тютюном. Воздвиженський, великий, як верства, міряв хату широченними ступенями, розпустивши крилами поли свого замазаного халата. Українець, гладенько причесаний, чисто убраний, сидів коло свого столика й писав.

Зібрані з усяких націй, студенти ніяк не могли погодитися між собою. Коли болгаринові було холодно, тоді Воздвиженському було гаряче. Лапландець любив холод, а українець – тепло. Часто Воздвиженський одчиняв вікна й холодив хату, а полуденні слов'яни кричали і втікали з хати, боячись застуди. Часто лапландець одчиняв вікно вночі, й усі вставали вранці слабими.

В номері всі любили чистоту, а Воздвиженський і лаплан-

дець, здається, і не розуміли, що то таке чистота. У Воздвиженського кожна річ лежала не на своєму місці. Він кидав книжку куди траплялось, висовував з-під ліжка якусь скриню й не підсовував її, а кидав серед хати. На його неприбраному ліжку так і лежало все гніздом. На столі в його валялось усе: книжки й папір вкупі з хлібом, сіллю, сахаром, гребінцем і ковбасою.

Вдача Воздвиженського була дуже деспотична. Він казав кожному «ти», хоч би стрівся з ким вперше на віку. Часом увечері всі сиділи тихо, читали або писали, а Воздвиженський починав гулять по хаті, стукотів на ході ногами. Всі його і просили, і лаяли, але це нічого не помагало. Він собі ходив, неначе був сам-один в хаті. Слов'яни, мабуть, звикши до турецького ярма, швидко перестали змагаться з ним. Тільки українець гризся з ним щовечора, лаявсь і трохи не бивсь.

Незабаром усі побачили, що Воздвиженський і лапландець не дуже любили поважати право власності.

Як у їх не було тютюну, вони сміливо простягали руки й брали у других; зате ж і другим давали свій тютюн.

Студенти того часу дуже пили, гірше, ніж в останній час. Теперечки звуть той час героїчним періодом випивачок. Пили всі, однаке Воздвиженський пив більш од усіх: він випивав стакан горілки, не переводячи духу. Чи траплялись чийі іменини, всі студенти збирались в найбільший номер і випивали часом на могоричі відро горілки, заїдаючи хлібом з сіллю та ковбасами. Ті, що скінчили курс і виїжджали на місця,

ставили могоричі *у вертепі*. Вертепом звали один номер в старому корпусі, де жили скінчивші курс. Ті могоричі були такі, що часом всі: і молоді, й старі студенти, і пострижені в ченці – все те лягало покотом на помості й спало там до другого дня. В новіші часи стали пити менше, і в номерах часто були танці під грання своїх музик. Разом з танцями на тих вечорах завелася пісня, і пісня народна, як українська, так і великоруська. Народні співи завжди були сподобні студентам, і не раз і не два інспектор-чернець розганяв студентів серед глухої ночі, бо вони тривожили його своїми мирськими піснями. І за часів Воздвиженського студенти любили розважати себе піснями. Починали співати великоруських пісень, а потім українці співали своїх. Чудовою здалась українська пісня всім студентам з далеких країв, що зроду її не чули! Всі її слухали, всі приходили в екстаз, як ті, що були родом з синього Дунаю, так і ті, що були з далекої півночі. Лапландець виліз із свого закутка, як миш із нори, і роззявив рот. Навіть п'яний Воздвиженський уставав в той час з ліжка, прислухався до нової задля нього пісні і сам повиучував багацько українських пісень.

Воздвиженський приїхав до Києва дуже богобоящим. Він часто вставав серед ночі, моливсь Богу й не давав спати іншим своїми молитвами. Раз його товариші прокинулись вночі й побачили щось біле й велике, що стояло коло шафи і шепотіло. То був Воздвиженський. Він встав удосвіта й почав молитися Богу, б'ючи поклони так завзято, що побудив

других студентів.

– Хто то? – спитав у його один товариш.

– А тобі навіщо? – обізвався Воздвиженський сердито.

– Що ти робиш?

– Та Богу молюсь!

– Чом ти не даєш нам спать! – крикнули всі разом.

– Дурні ви! Хіба не можна Богу помолитися?

– То молись нишком та не стукай так лобом! – крикнув сердито українець.

Всі прокинулись і почали лаять Воздвиженського. Однак він часто вставав уночі, моливсь Богу й ходив на утрєню нишком од других. Українці й інші слов'яни їли в піст скоромне. Одні великоруси неначе вік прожили в скитах! Вони всі держали пости: грека звали нехристом, українців – ляхами, а слов'ян – турками.

Той українець, котрому довелось жити в однім номері з Воздвиженським, звався Василь Петрович Дашкович. Він був родом з Черкащини, давньої козацької сторони. Чудовий, пишний край! Чудові, здорові там люди. Ідеш селами й не надивишся на людей, гарних, привітних та поставних. Чи їдуть чоловіки возами, то сидять гордо, мов ті гетьмани. Чи йдуть хлопці селом, – всі гарні, сміливі, високі, мов козаки-запорожці. І дівчата там гарні, чорняві, рівні й високі, як тополі України. Чудовий край! Хто жив у тобі, хто дихав твоїм повітрям, хто бачив твоє синє небо й чув про твою козацьку славу, той тебе повік не забуде...

Дашкович був чистий черкасець: високий, рівний, з дужими плечима, з козацькими грудьми, з розкішним темним волоссям на голові. В його було лице повне з високим і широким одслоненим чолом. Брови лежали низько й рівно над карими ясними чималими очима. Чималі рум'яні губи були складені щільно і навіть трохи сердито. Його погляд, виявляючий розум і тям, був твердий, спокійний. Рідко траплялось бачить таке лице, де одразу можна було б примітити думи, й розум, і завзятість. Та не було тоді ні навкруги його, ні в його самого матеріалу для правдивої, широкої думи та широкого погляду. Його рушення, його хода – все було поважне. Він ступав кожною ногою, ніби думаючи, як треба ступити, все ходив задумавшись. А як було сяде чи стане, згорнувши руки і спокійно дивлячись, його постава була така картинна, хоч малюй на полотні.

Найуподобніша йому наука була філософія. Він сам вивчив німецьку мову, і на його столі купую лежали німецькі філософські книжки, тоді як його товариш Воздвиженський день і ніч сидів над грецьким язиком і, по старій традиції, вчив теологію. Тоді ще студенти були вірні духові академії.

Воздвиженський, при великому зрості, був неповертайло. Його кругла голова з широким круглим «париком», ясним, мов коноплі, його широке чоло і при йому куций ніс і тупо одрізане підборіддя – усе те було дуже не в пропорції з огрядною постаттю. Але він був поставний, веселий, говорючий і любив товариство. Через свою веселу вдачу й гарний голос

він подобавсь паннам і паніям.

Дашкович дуже любив чистоту, здається, по природі. Його столик був застелений скатертю. Його ліжко стояло прибране й застелене. Часто він брав лінійку і вигладжував нею скарбові біле з синіми берегами одіяло так, що на ліжку не було і складочки. Він сідав і лягав на ліжко дуже обережно і дуже не любив, як хто сторонній товкся на його постелі. Воздвиженський сміявся з того і не раз по виході з хати Дашковича перевертав усе на його ліжку догори дном. Вертаючись додому, Дашкович заставляв на постілі ніби слід землетрясіння і звав за це Воздвиженського туляком-подляком. Таке прізвище за туляком залишилося і до цього часу, бо затвердилося після того дуже поганою репутацією.

Так як харч в академії була дуже погана, то Дашкович, Калімері й інші слов'яни їли в пости скромне – ковбаси, сало, масло; варили тихенько в чайниках яйця і закидали шкаралющі на грубу, а часом і за вікна. Од того монастирський двір у піст був засіяний білими шкаралющами, неначе снігом. Воздвиженський дуже за це гнівався, як аскет, і грозив розказати ректорові. Всі почали його стерегтись і в піст виходили їсти скромне у другі номери.

І пішло потім студентське життя тихо й однаково. Всі мусили засісти за науку. Всі мусили, хоч і через силу, привикать один до другого. Дашкович, грек Калімері, Петрович й інші слов'яни були вищі розвитком, цивілізованіші: вони впливали на грубу й дику натуру Воздвиженського. Він сам незчув-

ся, як перестав уставать вночі й молитись Богу, як покинув грецький язик і взявся до французького, як почав чепуритись і прибиратись. Вже він не стукотів по номері чобітьми, гуляючи, ніби на злість усім. Цивілізація того краю, куди його занесла доля, трохи стерла з його темніші плями. Одначе товариші одхилялись од його, хоч він і приставав до других. В його натурі було стільки нецеремонності, що здавалось, ніби він от-от махоне лапою по спині або й по щоці! Він обтесався трохи тільки зверху.

Київська академія того часу стояла дуже низько і не давала нічого для мислі. Вона була перероблена з старої Могилянської академії. Замість латинського язика уряд завів великоруський. Про український язик ніхто не дбав, хоча не так давно студенти писали вірші чистим українським язиком. Академія зосталася дуже позаду од свого часу: в ній панувала схоластика, од котрої висихала всяка мисль в головах студентів. Світські науки були закутані в дух теології. Тільки одна філософія стояла усе дуже добре. Академія випускала тоді з семінарії професорів, котрі були темні, як темна ніч, і нічому не вчили, бо й самі нічого не тямили – тільки з горя горілку пили. Од темноти, од п'янства, од бідності вони сходили з ума, дуріли, бігали по вулицях в одних сорочках, тонули темної ночі де-небудь в калюжах, у канавах. З тієї академії повиходили протоєреї і архієреї, що плодили на Україні московський язик і московський дух, заводили московську централізацію в давній демократичній українській

церкві. Давня академія Могили служила вже не Україні, не українському народові, а великоруському урядові і його господарственным планам.

Студенти того часу небагато виносили в голові. Їх мисль була zostавлена сама для себе: її не ворушила суха схоластична академічна наука. На студентів більше мала впливу література, що заходила в академію збоку. Література та була великоруська і давала недобрий матеріал для просвіти мислі, бо була слов'янофільська. Воздвиженський, Дашкович і інші студенти почали втягувати в себе ту нездорову ретроградну мисль. Раціоналізм і заграничні книжки тоді не заходили в стіни Братського монастиря.

Раз над Києвом стояла чудова весняна ніч, що так надихувала духом поезії Гоголя й Пушкіна. Повний місяць дивився в синій, гладенький, як дзеркало, Дніпро. Небо було ясне й синє. На заході, над чорною смугою лісу й гір, небо блищало дуже пізнім рум'яним вечором. Було ясно, як удень. На Братській церкві можна було читати золоті написи на стінах. Повітря було тихе, запашне. Здається, не тіло, а сама душа ним дихала. На серці ставало легко, на душі – спокійно. Розум засипав перед великою красою природи, зате ж прокидалась фантазія навіть в черствій, твердій душі. Співуча душа виливалась піснею по-солов'їному, поетична душа марила тисячею пишних картин. Душа любляча любила гарячіше, душа безщасна заспокоювала своє замучене серце. Вся природа з небом і землею, з водою, квітками, лісами й горами

здавалась однією піснею, однією гармонією.

В темних алеях Братства гуляли купами студенти. Під високими осоками й акаціями на лавках сиділи разом:

Воздвиженський, Дашкович, Петрович, Калімері і багато інших.

Перед їх очима за вівтарями Братської церкви, серед монастиря, був колодязь з фонтаном. Кругом його росли високі тополі, достаючи верхами до середніх бань церкви. Чудові стояли вони, облиті промінням місяця од вершечків до самого долу! На їх було видко кожний листочок, кожну гіллячку! Лапландець з далекої півночі й собі вийшов з свого закутка. Всі сиділи вже давно, і нікому не хотілось йти в хату. Кожному хотілось говорити, виговорити те, що притаїлось в душі; в кожного серце було одкритіше од тепла й добра пишного вечора й пісень соловейків.

Довго розмовляли студенти про всяку всячину. Далі й далі всі ставали говорючіші. Розмова почала приймать тон елегії. Кожний почав думати й марить голосно. Серб Петрович почав згадувать свою рідну далеку сторону, розказував про турків, як турки взяли його діда, й батька, і дядьків, посадили в константинопольську тюрму, як забрали в їх землі, їх усе добро, зарубали діда й дядьків, а батька випустили з тюрми без нічого. Його душа аж клекотіла помстою й ненавистю; його великі чорні очі блищали вогнем навіть при світі місяця. Смутний болгарин і собі розговоривсь, тільки його душа не рвалась так гаряче, бо була дуже пришиблена дес-

потизмом. Українські студенти ще не мали тоді ясного почування національності, але, слухаючи серба й болгар, вони й собі згадали про свій безщасний народ, зовсім забитий з мовою, літературою й історією.

Дашкович почав тихісінько співать українську пісню. До його пристало кілька голосів. Воздвиженський вторував басом, і тихо-тихо, як дніпрова вода, полилася гармонічна українська пісня. Серед монастиря, перед п'ятьма золотими банями, серед чернечих келій і темних алей понеслася мелодія про Сагайдачного, котрого могила була за десять ступенів звідтіля, коло південної стіни церкви.

Швидко одчинилось одно вікно в келії. Звідтіль висунулась кострубата чернеча голова. Потім одчинилось друге й третє вікно. З вікон висовувались темні голови й слухали співи.

По дворі під тополями дибали два журавлі, котрих держать по монастирях у Києві. З липи злетів павич, розпустив свій блискучий хвіст і крикнув своїм диким голосом. Пісня розворушила мертвий спокій монастиря. Всі поглядали на ректорські вікна. Одно ректорське вікно одчинилось, і пісня разом замерла на устах двох десятків хлопців, і знов стало тихо й мертво, як у могилі. Тільки з сусідньої гори Кисилівки широкою хвилею лилася пісня міщан, котрі збирались там на вулицю і співали пісні цілим хором, з басами, тенорами й сопранами.

Калімері й Воздвиженський розвеселяли усіх своїми жар-

тами й брехнею. Грек розказував про східні гареми, про афінських грекинь. Низький, товстий, з вузьким лобом, з товстими губами й чорними очима, Калімері зовсім не нагадував героїв «Іліади», а більше був схожий на гірських розбишак. Він почав марить про свій магазин з тютюном, про бариші, про дівчат, гудив Росію й хвалив свій край.

Тиха ніч, тепло, місяць і зорі наводили більше задуму й меланхолію, а найбільш на українців.

– Сидимо ми тепер укупі, – почав Дашкович, – а де-то ми будемо через рік, через два, як вийдемо звідсіль?

І кожному будущина, рідний край почали з'являться перед очима. Серб згадав свій тихий Дунай, згадав Чорну гору з її вольним народом і красою природи. Дашкович заговорив про свою Черкащину, про Дніпро широкий, про садки зелені і про пишні свої Сегединці, залиті черешнями. Калімері згадав класичні Афіни й пишні береги Мореї, хоч і був ладен помінятися ними на добрі бариші за тютюн. Один Воздвиженський не згадував Тули, сміявся з усіх і звав усіх романтиками.

– А де-то доведеться нам пожениться? Які-то будуть наші жінки? – почав Дашкович і тим зачепив найживішу, найтоншу струну в серці кожного молодого студента. До кінця курсу було так недалеко! Всі почали перебирати знайомих у горі паннів, і найбільше тих, котрі ходили до церкви в Братство. Згадали багато паннів гарних і розумних, але в кожній знаходили що-небудь негарне, що-небудь не до вподоби.

І почали вони марить, кому якої треба жінки.

– Я тут не женюсь, – говорив серб. – Мені треба жінки сміливої, щоб уміла часом турка під бік шпигонуть і щоб була й патріотка, любила свій край, свою мову й свою віру.

– А мені треба такої, – промовив Дашкович, – щоб уміла господарювать, порядок в домі давать і щоб уміла українських пісень співати. Я буду сидіть і філософствувать, а вона, тиха, добра та весела, буде коло мене шити й пісню мені співать.

– І вже ти! – промовив Воздвиженський. – Може, тобі треба такої, щоб сиділа коло тебе та пхикала, сльози лила? – і Воздвиженський підперся рукою, пресмішно скривив лице і почав пхикать. Його здорова голова стала така смішна, поза була така чудна, що всі зареготались.

– Ой ти! – промовив Дашкович. – Тямиш ти в поезії! А тобі, мабуть, треба такої, щоб давала щодня стусанів у потилицю!

– Ого-го! Нехай спробує! Я задам їй такої російської пинхви, що вона не потрапить кудюю втікати. Коло мене жінка буде ходить навшпиньки, на одних великих пальчиках. А як я читатиму або спатиму, то вона повинна замерти на той час і заморить все в домі. Пісень твоїх я не потребую. Жінка повинна бути жінкою. Я голова в домі, а вона моя піддана. Щоб мені було добре їсти, добре пити; щоб мені усе було впору, за часу...

– То тобі треба наймички, а не жінки? – спитав Дашко-

вич. – А я собі наймичку найму, а жінки покірної, рабині не люблю.

Воздвиженський знов занявчав жалібно, підперши щоку долонею.

– От така твоя буде жінка! – промовив Воздвиженський. – А моя жінка нехай не співає й не пхикає: нехай собі буде богомільна, нехай ходить до церкви. І я люблю жінку добру, тиху, але покірну, покірну! Бо як жінка почне верховодить в хаті, то не буде добра.

– Ти деспот! – крикнув Дашкович.

– Ні, братику! Жіноче діло кочерга та колиска. Я для неї й грошей не даватиму до рук! Сам справлятиму одержу, яку треба буде. Я не люблю, як жінки швендяють по балах.

– А я подивився б, як моя жіночка танцюватиме, як метелик, гратиме, співатиме, – мавив Дашкович.

– О, якби моя жінка вдалась такою Іродіадою, то я б її запер в хаті, ще й двері підпер би. Нехай би сиділа, не рипалась та хати стерегла!

– Воздвиженський, – промовив Калімері, – ти зовсім помонгольській дивишся на жінку. От моя жінка буде не така! Моя жінка носитиме кинджала при поясі, вмітиме полком командувать і турків бити. Моя жінка буде, як калина з молоком, з вогнем в очах, з грудьми високими, як гора Олімп. Я хочу, щоб моя жінка танцювала, як баядерка, співала пісень, як соловейко, припадала коло мене не рабиною, а гарячою коханкою. На далекім Сході, на гарячому березі Серед-

земного моря, а може, з гарему якого турка я вихоплю собі такі чорні очі, таку палку любов, що не схоче мені акафістів читати.

– А буде в магазині сидить й тютюном торгувать, – обізвався Дашкович.

– Нехай торгує! Але вона буде моїм коханням, моєю щирою душею! – говорив палкий грек, облитий світом місяця. Його очі блищали іскрами проти місяця; червоні губи й рум'янець на щоках розгорілись. В такім запалі він був і справді трохи схожий на героя «Іліади», а не на крамаря.

– Куди-то оце нас порозсилають, як ми скінчимо курс, – промовив Дашкович.

– Я зостанусь тут, у Києві, – одрізав Воздвиженський.

– А в Тулу не хочеш? – крикнули усі.

– Не хочу! – одказав Воздвиженський.

– Але ж там гарно! – промовили усі, сміючись.

– То що, що гарно! Я зостанусь тут, на Україні, і в Києві; і ожениюсь тут! – додав Воздвиженський. – А ти, хохле, катай до Тули!

– Розкажи батькові своєму! – одказав Дашкович. – Я за гріхи не поїду в твою Тулу. Я не покину України нізащо в світі!

І знов розмова натрапила на переднішу тему: знов молоді хлопці заговорили про молодих дівчат. Місяць ще ясніше виливав усю силу свого проміння. Густа тінь під липами ще гірше ворушила думи й фантазію. Далека голосна пісня з го-

ри Кисилівки, ще далі пісня з гори Щекавики знов викликали охоту до співу. Дашкович почав тихесенько «Гриця», а Воздвиженський і незчувся, як став йому вторувать. І знов тиха пісня, як шелест листу, пішла по монастирі. Під самою церквою спало на землі покотом кілька сотень богомольців з усієї України. Вони спросоння почули пісню, підводили голови й дивувались, що серед монастиря співає хтось сільську пісню, ніби в селі на вулиці.

На темних алеях зачорніла чорною хмарою висока чернеча постать. Червона палиця з золотою головою заблищала, як блискавка.

Студенти зачули ректора й побігли до корпусу. Там уже дзвонив дзвоник на молитву.

І довго ще після молитви, сидячи перед одчиненим вікном, дивився Дашкович на сонний, тихий Київ, на високі гори, де блищали золоті верхи Михайлівського монастиря, де на шпилі висів собор Андріївський, а попід горою зеленіли садки, біліли стіни будинків. Йому хотілось одного – не покинуть Києва, а другого – знайти тиху, добру, як голубка, і співучу жінку.

Вже усі в номері полягали спать. У великі вікна світив місяць. В хаті стало тихо; усі засипали. Коли це Воздвиженський прокинувся і закричав: «Дашковичу! Чи ти спиш?!»

– Якого ти нечистого не даєш спать! – обізвався спросоння Дашкович.

– Чи тобі нічого не снилось?

– А тобі вже встигло й приснитись?

– Вже! Мені снилась моя будуща жінка, – промовив Воздвиженський хрипким заспанним голосом.

– Якою ж вона тобі снилась? Чи таким бовдуром, як і ти? – спитав його Дашкович, і всі знов пробуркалися і почали сміятись при роздражнюючім світі місяця.

– Одже й я пригадую свій сон: і мені щось верзлось, – говорив далі Дашкович. – Їй-богу, снилось, ніби я сиджу на тій самій лавці, де ми недавно сиділи; і ніч, здається, була така сама; коли це пурх! і з дерева злинула голубка, сіла мені на плече й почала вуркотать на вухо. Я взяв її в руки; коли дивлюсь, а голубки вже нема, і коло мене сидить панна, гарна, як оця ніч, з такими очима і з таким добрим лицем, з таким голубиним поглядом, як у однієї панни в моїй Черкащині. Тільки що я придививсь до неї, а вона знялась павичем, розпустивши розкішний хвіст, і той павич так препаскудно крикнув, якраз як оце ти!

– Бач, які тобі птиці сняться! – промовив Воздвиженський. – А мені приверзлось, що я сидів на тій самій лавці; мені ніби схотілось води, я й пішов до колодязя, набрав відро води та й дудлю, дудлю! Випив ціле відро, а води все-таки хочеться. Коли обертаюсь, а при світі місяця стоїть дівчина з відром. Я її ляп по руці! А вона одразу, неначе відьма, обернулася панною в розкішній білій сукні на два сажні кругом. Така панія, ой! ой! В руках у неї були чотки й молитовник, а на плечах крила. Вона взяла мене тихісінько за руку та й

каже: «Ходім, серце, до вінця! Нас буде вінчати сам митрополит». От і веде мене просто до церкви. Дивлюсь, а Братство наше все палає свічами. Народу в церкві повнісінько! А на амвоні стоїть претовста черниця в ризах і киває до мене пальцем. Підходжу я з своєю нареченою до черниці, а вона як кинеться до мене, як ухопить мене за чуба! Дивлюсь! А моя наречена і та черниця перекинулись відьмами, сіли на лопати та й полинули з церкви. Ввесь народ зашумів, свічки погасли, – і я прокинувся.

– Цей сон значить, що твоя жінка буде дуже лиха, – промовив Дашкович, і всі почали сміятись. Воздвиженський встав і пішов шукать води, щоб залить згагу й жар своєї фантазії.

II

На Братській вулиці, проти самого монастиря, ік полудню, була оселя купця Сидора Петровича Сухобруса. Оселя стояла садом до Братства, а ворітьми виходила з другого боку кварталу на другу вулицю. Половина ґрунту була засаджена добрим садком. Садок був старий, розкішний. Високі стовбури дерева, рівні, як колони, високо розкидали рясне гілля. Дерева було так повно, що садок здавався пишним кошиком, в котрому було накладено букетів так тісно, що вони з усіх боків вилазили аж за край. Яблуні, груші, черешні купами гілля вилазили в чужі двори, слались на чорну покрівлю возовень і комор, схилялись над тротуаром, зачіпаючи проходжих за голови. Садок був старий, як був старий і його хазяїн Сидір Сухобрус.

Старий мурований будинок стояв не на вулицю, а серед двора проти воріт. Він був так збудований, як будували доми в старовину: з ганком, з довгими сіньми через цілий дім, з другими дверима в садок. Сіни розділяли його на дві половини: з одного боку була пекарня й велика хата для челяді, з другого боку були хазяйські кімнати. Товсті, на аршин, стіни показували, що дім був давній. Вже Сидір Петрович сам попрорубував більші вікна, повикидав з вікон залізне перехрестя. Тільки в його кімнаті зосталось старе маленьке вікно, зверху трохи закруглене, з залізним перехрестям, ще й

гострими крючками на обидва боки. Здається, хазяїн думав не тільки сховати гроші од злодія, але ще мав злу думку поколоть злодієві руки й лице, щоб не квапився темної ночі на чуже добро.

Сухобрус мав дві дочки. Старша звалась Марта, а менша Степанида. Сухобрус овдовів, і його дочки хазяйнували в господі.

Великий порядок і чистота в хаті й надворі показували, що Сухобрусівни були добрі хазяйки. Дім був багацько кращий всередині, ніж знадвору. Світлиця була чиста, світла, просторна; стіни були помальовані ясно-жовтою фарбою; поміст був чистий, вимальований; через світлицю слався вузенький килим, витканий з чорних і білих ниток. На стінах висіли великі картини на папері, в чорних рамах. З однієї картини виглядало лице Павла, на другій картині був намальований Кутузов з грудьми, так обвішаними стрічками й хрестами, що нігде було й курці клонуть; з третіх рам виглядала якась цариця. На другій стіні висів портрет якогось давнього Сухобруса в кунтуші, з прорізними рукавами наодкид. Всю світлицю дуже красила нова картина, вишита гарусом. На тій картині якийсь чорновусий циган, в одежі ясно-синій й червоній, вигравав на гітарі. Рядом з циганом висіла дуже велика картина, де Ной, з бородою до пояса, благословив таких самих бороданів, двох синів, а Хам, чорнявий і з короткою бородою, одвернув зле лице од батька. На одних дверях був намальований вусатий і чубатий запоро-

жець, котрий танцював козачка, держачи в руках пляшку й чарку, – сцена, може, прямо перенесена маляром з Братського плацу, де колись гуляли запорожці по дорозі до Межигірського монастиря й до чернечої ряси.

На стінах світлиці можна було читати історію нещасного Києва, котрого шарпали й перекидали з рук у руки сусіди.

Обидві Сухобрусові дочки жили в дуже чистій й світлій кімнаті. Сам Сухобрус жив у другій кімнаті з маленьким вікном. Його кімната була темна, обставлена двома довгими стародавніми скринями з усяким добром. В кімнатах було чисто, як в келіях у черниць.

Під самими вікнами коло дому цвіли кущі рожі, бузку, жасмину, росли лелії, півонія, пахучий канупер, оргинія, синіли квітки тої, навіть росли кущі любистку, рути й барвінку, неначе під вікнами сільських хат.

Сухобрус умів малювати і став на ноги з свого малярства. Він малював прості образи, що купують тисячі богомольців з усієї України. Ніякий київський маляр не вмів так догодити образами сільським молодцям та дідам, як Сухобрус. Його образи дуже кидались у вічі своїми ясними червоними й синіми фарбами і принаджували натовп покупців. Ніхто не вмів намалювати такого баского білого коня під святим Юрієм, такого страшного змія під конем, намальованого зеленою й червоною фарбою, з ротом, повним вогню й полум'я! І Сухобрус мав уже свою крамницю з образами проти самого Лева, фонтана, дуже уподобного українським селянам.

Забагатівши трохи, він завів вже й другу крамницю, рядом з першою, з усяким крамом. На старості літ Сухобрус почав слабувати на очі й мусив навчити малярства двох челядників, котрі сповняли його крамницю образами.

Під хатою в Сухобруса, під барканом у садку в холодку можна було кожного дня бачити великі мисники, заставлені образами, на котрих протряхали свіжі фарби.

Сухобрусові дочки, Марта й Степанида, були малими дуже гарні дівчатка: кароокі, чорняві, кругловіди, з ямочками на щоках. Вони кожного дня ходили до борисо-глібського дяка з граматками й часословцями під пахвою. Марта була тільки годом старша од своєї сестри. Але, маючи один зріст, запнуті однаковими зеленими хусточками, зав'язаними під підборіддям по-міщанській, в однакових котиках, критих ясно-зеленою матерією, вони були ніби однолітки-близнята. Після дякової науки Сухобрус посилав їх до одного пансіону годів зо два, де вони вивчилися говорити по-великоруській, вивчилися шити, й вишивать, і грати на гітарі, як тоді була мода. На тому й скінчилась наука й просвіта Сухобрусівен. Сухобрус умів читать тільки церковні книжки і часто загадував дочкам читати йому голосно «Житія святих», а найбільше печерських. Їх боротьба з злими духами здавалась йому надзвичайно цікавою! Не раз можна було бачити Сухобруса в садку на лавці з великою книгою «Житій» на колінах. Надівши сині окуляри, в одній сорочці й без шапки, він сидів в свята під гіллястою грушею, дуже рідко перекидаючи товсті

й здорові листки «Печерського патерика».

Ще змалку Марта й Степанида були дуже схожі вдачею. Обидві вони були дуже розумні, чепурні й веселі; обидві були дуже уперті. Коли вони самі хотіли що робить, то не треба було й загадувати, а коли чого не хотіли, то ні батько, ні мати не мали сили їх присилувати. Обидві вони були слухняні, але траплявся час, що Марта або Степанида не хотіли подати матері того, що лежало під рукою.

Ще змалку між Мартою й Степанидою не було прихильності й симпатії. Вони гуляли вкупі, забавлялись, але не було між ними щирої любові.

— Або з вас, дочки, будуть великі хазяйки, або — великі злидні, — було жартує Сухобрус, гладячи по голові своїх дочок.

Сухобрус помилився: з його дочок вийшли розумні й хазяйновиті панни, з великою енергією, з великою охотою до праці, але зате палкі й сердиті. Вони так добре держали дім, так уміли дбати, як їх покійна мати. Але зате часто доставалось од їх і старому батькові. Він був у руках своїх дочок і часто не мав волі випити зайву чарку, як того не хотілось дочкам.

В городянському пансіоні вони трохи вхопили романтизму, разом з тодішніми сентиментальними великоруськими романсами, котрі прибули на Україну з романтичною великоруською літературою. Забравши в руки гітари, вони любили співати жалібним голосом: «Стонет сизый голубо-

чек! Стонет он и день и ночь!» І, розказавши в пісні, як той голубочок втеряв милу, як він побивався і, попросту сказать, здох од печалі, вони задумувались, зітхали й довго дивились в одчинене вікно, де в садку цвіли квітки, а на коморах купую сиділи «голубочки», що й не думали здихать од любові. Любили вони співать Сковородину пісню: «Бідну птичку уловили і в кліточку посадили», перевертаючи українські слова на великоруський лад. І вони справді жалкували за тією птичкою. І часом, вилаявши добре в пекарні наймичок та прикажчиків, покричавши на батька, вони виходили в садок місячної ночі, довго ходили під високим деревом, марили про бідну птичку й сизого голубочка. А марили вони, бо вже наближався час і пора думати про якого-небудь голубчика. І звідкіль він прилине? І який він буде? Чи чорнявий, чи русявий, чи купець, чи військовий, чи, може, вчений?

До Сухобруса почали вчащать молоді паничі з своїх-таки купців. Всі знали, що Сухобрус мав гроші в банку і що він мав їх доволі і в скрині. І панни були гарні. Але якось ні один не припадав їм до вподоби. Були між ними люди й багаті, й гарні, та зате були нерозумні, прості. Марта й Степанида, розумні зроду, хотіли вибрать собі женихів не дуже темних купців, бо й самі були в пансіоні. Сухобрусівни убирались багато: в шовкові сукні, оксамитові бурнуси.

Пишно убравшись, вони приходили кожної неділі до Братської церкви. Молоді люди ставали, при виході з церкви, в два рядки коло великих дверей до самої дзвіниці і без чере-

монії оглядали кожну панну. Сухобрусівни шелестіли шовком і гордо проходили між тими лавами паничів. Паничі їх знали на лице. Їх примітили там Воздвиженський і Дашкович.

Студенти знали всіх паннів, котрі бували в Братській церкві, і давали кожній прізвище або по одежі, або по лиці. Одних паннів звали чорненькими, других – біленькими, інших – гвоздичками або чорнобривцями. Сухобрусівни вони звали пальмами. Між усіма паннами на Подолі не було рівніших, показніших од їх. Великі на зріст, пишні й горді на ході, лицем щирі українки, чорнобриві й кароокі, вони справді здавались розкішними пальмами Індії між дрібними дівчатами.

Раз у неділю, літнього теплого вечора, була гулянка в Царськім садку. На першій алеї, недалечко од теперішнього Царського дворця, трудно було протиснутись: так було багато народу. Музики весело гриміли. Цілі купи міщан сновигали по менших алеях. Багато людей сиділо на горах понад Дніпром: вони дивились на пишну картину тихого Дніпра, закиданого барками, байдаками й плотами, дивились на зелені острівці, на темний задніпрянський бір. Марта й Степанида, одягнуті в легкі білі сукні, гуляли на першій алеї. Вони примітили, що слідком за ними ходило три паничі. Чи повертали вони на бокові алеї, чи спускались вони в долину, де тепер Шато, чи виходили на гору, паничі ходили за ними слідком і часто забігали назустріч. Вони примітили велику

постать Воздвиженського, присадкуватого Калімері, чорнявого Дашковича і зараз впізнали студентів. Сідали вони, сідали й паничі; вставали вони, вставали й паничі. Паннам це сподобалось, і вони почали зумисне крутитися по алеях, маючи слідком за собою паничів.

Сухобрусівни вернулись додому на заході сонця, посідали коло вікон, одчинених в садок, і, напившись чаю, забрали гітари й почали грати та співать «Сизого голубочка» і «Бідної птички». А співаючи тих пісень, вони не спускали з думки тих молодих студентів, котрі так довго бігали слідком за ними. «А може, то моя доля знайшла мене цього дня в садку?» – так думала кожна з їх. А чудовий тихий вечір, а синє небо, палаюче вогнем на заході, а зелений садок з густою тінню – все те роздражнявало нерви, ворушило серце, котрому прийшла своя черга.

Послалась ніч над Києвом; вже погас червоний одлиск на високих верхах Андрея й Михайлівського монастиря, а Марта з Степанидою все сиділи коло вікна. Резеда розливала тонкі пахощі й сповнила ними всю хату. Вони знов заграли й заспівали «Звук унылый фортепьяна». І голоси їх були дуже гарні, і пісня наче сама співалась в чистім повітрі, але думи брали перевагу. Кожній хотілось марити мріями.

Обидві панни пішли гулять по садку. В чорній тіні білили їх ясні сукні, і між деревом вони й справді були, мов ті пальми, рівні й високі. Батько кликав їх вечерять і не діждавсь; мусив сам вечеряти. Вже на дзвіницях продзвонило

дванадцять. На сході почало яснішати й червоніть небо: сходив місяць. А панни все гуляли, неначе ждали своєї долі до себе в гості.

– Чи ждете кого в гості, чи кого виглядаєте? – спитав старий Сухобрус своїх дочок, вийшовши з хати в садок. Надворі була така розкіш, така тиха радість, що старий нахилився й почав рвать резеду, левкої, барвінок; його старі пальці стулили букетики, і, закравшись до дочок, він кинув на їх тими букетиками. Живущий, цілющий вечір і його розохотив до гульні.

Тільки що Сухобрус пішов до хати, як через баркан перескочило в садок щось дуже велике й довге, а перегода і друге перескочило слідком за ним. Марта й Степанида нарobili крику й кинулись бігти до хати. Батько вибіг їм назустріч.

– Що там таке? Чи пожежа, чи що? – питає він дочок.

– Ой, тату! щось перелізло у наш садок, та таке велике! – кричали обидві дочки.

Спершу йому здалось, що нечистий перекинувся звірюкою й плигнув у садок. Потім мигнула в його думка про злодіїв.

Він вибіг у садок. Дочки стояли коло хати. В садку двоє людей блукали між деревом і чогось стукали в мисник з образами, що стояв під барканом коло черешень. Сухобрус був спокійний за свій священний крам і не приймав образів на ніч.

А діло було таке. Студенти з Царського садка пішли у гості

до знайомого купця, котрий жив далеко, аж на Орданському. Той купець мав багацько дочок, і не дуже гарних. Він закликав до себе усяких студентів, годував, поїв їх і чимало дочок повидавав уже заміж за світських і духовних. Студенти часто гуляли там до півночі й цілою юрбою перелазили потім через стіну Братського монастиря. Двері у корпусі часом не запирались, а як були заперті, то студенти лазили через вікна.

Саме того вечора Воздвиженський і Дашкович вертались од того купця пізньої доби. В їх головах вже добре шуміло, хоч вони й не були зовсім п'яні. Але часом, як кажуть, неначе хто чоловіка обійде або обворожить. Ніч була темна, місяць ще гаразд не зійшов. Стіна Братства була біла, і Сухобрусів баркан на тій самій вулиці був так само білий.

І за братською стіною росло дерево, і за Сухобрусівим барканом росло дерево. Замість соб, наші студенти повернули цабе та й перелізли в Сухобрусів садок, де до півночі гуляли й марили молоді Сухобрусівни.

Переплигнувши через баркан, Воздвиженський і Дашкович пішли, як їм здавалось, ніби по алеї просто до свого корпусу, але швидко почали стукать лобами об дерево і наткнулись на мисник з образами. Вважаючи на його білий колір, вони думали, що то корпус. Воздвиженський стукнув, ніби в двері, а образи посипались йому на голову.

– Ой, братику! Де це ми? Куди це ми зайшли? – питав Дашкович, підіймаючи з землі образи.

– Чи не потрапили ми замість корпусу та в церкву? – го-

ворив Воздвиженський, роздивившись на образи.

Притвор великої Братської церкви не замикали літньої пори. Там спала сотня-друга прочан. Студентам здалось, що вони доконче застрягли у тім притворі.

– Ой, стережись, брате, щоб часом не наступить якісь бабі на лице! – промовляв Дашкович.

Крик Сухобрусівен навів його на думку, що він настоптав яку-небудь богомолку.

Вони почали озираться і побачили над головами густе гілля. Хоч у їх головах і шуміло, одначе вони примітили, що то не Братські алеї і не академічний корпус.

– Чи не перескочили ми часом у ректорський садок? – промовив Дашкович.

– Може, й так, – додав Воздвиженський, – треба якось вилазить звідсіля. Але що це за образи? Де б вони набрались у ректорським садку?

– Може, тут ректор уночі Богу молиться, як Степан Воздвиженський, – жартував Дашкович і з тим словом стукнув лобом в грушу.

– Ой! хтось мене вдарив кулаком по лобі, – сказав Дашкович.

– Хто там ходить? – гукнув з усієї сили Сухобрус, стоячи під хатою.

– Ой! ректор вийшов з хати! – промовив Дашкович так голосно, що якби то справді був ректор, то в його вуха влетіли б не дуже приємні йому слова.

– Так що, що ректор! Велике горе – ректор! – кричав басом Воздвиженський так голосно, що якби ректор гуляв навіть у своєму садку в той час, то почув би його баса через улицю.

– Хто то ходить у моїм садку? Чого вам там треба? – гукав Сухобрус.

– Та свої! – обізвались студенти.

– Хто такі – свої? – спитав Сухобрус.

– Не питай, бо старий будеш! – промовив Дашкович не дуже тверезим голосом.

Сухобрус по голосі догадався, що хтось ненароком заскочив у його садок; одначе була тоді неділя.

– Та виходьте, не бійтеся! Я вас виведу на вулицю, – запрошував їх Сухобрус.

– Еге, так і вийдемо оце! Щоб ви нас повигонили, отець ректор! – обізвався Дашкович.

– Та я не ректор! Я Сухобрус! – говорив Сухобрус сміючись. Він догадався, що то були студенти. Марта й Степанида повиходили з хати й сміялись.

– Коли ви Сухобрус, то ми й вийдемо. – І вони справді вийшли обидва й наблизились до Сухобруса.

– Еге, паничі, мабуть, не потрапили через братську стіну та зайшли до Сухобруса в гості. Просимо ж до господи! Будьте в мене гістьми, коли зайшли до моєї оселі, хоч і поневолі.

Дуже чудна й несподівана притичина протверезила студентів. Вони почали прохати вибачення, просили вважити

на їх студентське життя. Сухобрус втішав, просив не тривожиться. Він казав, що сам бачив не раз, як студенти цілою купою плигали через братську стіну, і вважав те за звичайну річ.

Марта й Степанида притаїлись за кущами рожі в той час, як батько повів студентів до світлиці. Вони пішли слідком за ними, дуже цікаві подивиться, які то студенти: вони знали на вид сливе кожного.

Сухобрус звелів подати до світлиці світло й запросив їх у хату. Студенти переступили поріг незнайомого дому й побачили у вічі незнайомого чоловіка. Чиста велика світлиця, з поодчиненими вікнами, дуже добре освічена, свіжа од повітря ночі, повна пахощів резеди, зовсім вигнала їм хміль з голови. Їм стало сором й совісно; вони почали рекомендуватися.

– Нічого, нічого – те! Бог з вами! Чи я ж кому розкажу, чи що? Ніхто в академії не знатиме про те, – так втішав їх хазяїн. – Прошу ж сідати в моїй господі. А от і мої дочки. Це старша, Марта Сидорівна, а це менша, Степанида Сидорівна! Я вас добре знаю, бо ви півчі.

У світлицю ввійшли обидві дочки, високі, рівні, чорняві, в тих самих білих сукнях, у котрих вони гуляли в Царськім садку. Студенти зараз їх упізнали, а вони студентів. Студенти почали рекомендуватися й червоніли, не вважаючи на хміль у голові.

– А ми сьогодні бачили вас у садку, – заgrimів басом Воз-

двигенський. Панни хотіли сказати, що й ми, мов, вас бачили, але не сказали.

– О, ми сьогодні дуже довго гуляли в Царському садку, а оце й досі гуляли ще у своєму садку, – обізвалась Марта Сидорівна.

– Яка гарна погода сьогодні, – ледве промовив Дашкович.

– Дуже добра погода! – обізвалась Степанида.

– Зрання було тихо і серед дня тихо, – говорив Дашкович.

– І вечір був тихий. Ми й досі з сестрою гуляли в садку, – говорила Степанида, спустивши очі вниз.

– А вас звуть у нас пальмами, – одрубав Воздвиженський басом.

– Якими пальмами? – спитала Марта.

– Пальмами! – одказав Воздвиженський. – Бо ви такі високі й гарні, як пальми.

– Далеко нам до пальм, – обізвалась Степанида, – спасибі за комплімент!

Обидві панни сиділи, згорнувши руки й дивлячись додолу. Вони обидві почервоніли, як Воздвиженський назвав їх пальмами. Дашкович смикнув його за рукав, але так незручно, що було видно на всю хату. Панни стиха осміхнулись.

Тим часом батько звелів наставити самовар і готувать закуску. Він був дуже радий тому випадкові й гостям. Між міщанами й купцями на Подолі студент академії має високу репутацію, як людина з великим розумом і з просвітою. Вони знали академістів по проповідях у Братському монасти-

рі, а найбільше в п'ятниці Великого посту, коли збирались на *пасію* сотні киян. Стара, давня репутація Могилянської академії залишила велику силу впливу на киян і до нашого часу. Давши загад у пекарні, Сухобрус увійшов до гостей. На йому був новий синій довгополий сіртук з великими гудзиками й ряба жилетка. Шия була зав'язана чорною блискучою шовковою хусткою, з-під котрої розлягались широкі білі викладчасті комірчики, неначе великі вуха.

– Дуже радий я, що ви заскочили до мене в гості, хоч і пізньої доби. Мабуть, були десь в гостях? Чи, може, в театрі? – казав Сухобрус.

– Були в гостях... та випили по одній та по другій... – промовив Воздвиженський.

– Молодим людям і молода річ. І ми колись були молоді, то й подвизалися, а тепер, як старість налягла на плечі, то й не до подвигів.

Сухобрус пристосовувався до вчених людей і силкувався говорити по-вченому. Начитавшись «Патерика» і «Житій», він закидав на церковний язик.

– Як ваш хор гарно співає, – несміливо промовила Марта.

– Ви, мабуть, співаєте? – спитав Сухобрус Воздвиженського.

– Співаю басом, як можете догадуватися по моїй розмові, – промовив Воздвиженський і гуркнув басом зумисне голосніше, щоб показати свій голос.

– Який концерт буде цієї неділі, чи «Возведох», чи «Гла-

сом моїм»? – спитав Сухобрус, як чоловік, розуміючий діло, і навіть закинув ногу на ногу, приймаючи академічну позу.

– Здається, «Возлюблю тя, Господи», – обізвався Дашкович.

– Чи не будете коли співать двохорного концерту? Як я люблю такі концерти! – говорив Сухобрус. – От, як у семінарії на «вербу» крикнуть на два хори «Кто Бог велій»! Чудо, диво! Один хор загромить «Кто»! а другий знов підхопить «Кто»! та ще й підправить. Ой! Господи як гарно!

– Ми співаємо тихіші концерти, – промовив Дашкович, натакаючи проти двохорних, крикливих концертів.

– І я люблю тихі, мелодичні концерти, – промовила Степанида, ледве підіймаючи вії і знов спустивши їх на щоки.

Тим часом принесли самовар. Панни вийшли до другої кімнати наливають чай і незабаром принесли стакани для гостей. Свіжа ніч, міцний чай зовсім провітрили паничів. Вони навіть були раді, що так негадано пришилось познайомиться з *пальмами*.

Всі посідали коло стола на канапі. В одчинені вікна заглянув червоний, великий, як діжа, місяць, підіймаючись з Дніпра ніби прямо на печерські гори. Сухобрусівни в хаті були багато кращі, ніж у церкві в своїх старомодних капелюшках, схожих на кошики. Степанида мала лице щиро київське: більше кругле, ніж довге, з повними рум'яними щоками, з ямочками на щоках, маленьким круглим підборіддям, з невеликими темними очима. Ніс її був чисто міщанський:

дуже тонкий, рівний, але недовгий, з тонісінькими прозорими ніздрями. Брови були високі й на кінчиках дуже тоненькі, як шнурочки.

Старша, Марта, мала багато грубіші пружки лиця, скидалась на сільську молодицю. В неї брови були товсті, очі великі. Таке лице буває дуже гарне на сцені, здалеки, при світлі ламп. У червонім намисті, зав'язана великою хусткою, Марта була б дуже гарною молодицею.

Розмова стала веселою, неважаючи на пізню добу. Панни держали себе смирно, трохи пишались, спускали очі додолу і очевидячки хотіли вдати з себе дуже добрих і спокійних. Дуже цікавий чоловік зараз упізнав би той голос підсолоджений, ті очі, зумисне спущені вниз, впізнав би природжену вдачу й підроблену.

– Чи весело гуляли сьогодні в садку? – спитала Марта Воздвиженського й блиснула очима, як блискавицями, і так швидко спустила вії, як швидко блискавка ховається за чорними хмарами. Воздвиженський розтав од того блиску, як віск.

– Дуже було тісно на першій алеї! Так тісно, хоч людей розпихай, як у церкві, – одказав він. І йому дуже хотілось, щоб вона знов одслонила віка й блиснула очима. – І чом би пак не гуляти всім на бокових алеях! – промовив він знов до неї. – Ні! лізуть усі на першу алею, та й годі!

– Коли ж на бокових алеях гуляють самі міщанки та наймички, – обізвалась Степанида. – Яюсь ніяково туди мі-

шаться, бо всі сміялись би.

– Нехай сміються! – одрубав Воздвиженський. – Я, будши вами, гуляв би й на бокових алеях.

– Коли ж нам не можна бути нами, – лукаво промовила Марта і знов скоса блиснула очима.

– Чи багацько наук читають у вас в академії? – спитав Сухобрус Дашковича, маючи його за розумнішого.

– Ой, багацько! Так, що й полічить трудно! – І Дашкович почав перелічувати деякі науки, само по собі для звичайності.

– Ой, як багацько! І якої треба голови, щоб знести все те! А чи є у вас така наука «Печерський патерик»? Я дуже люблю його читати! Та наука повинна бути у вас...

Сухобрусівни, побувши в школі, постерегли, що така наука навряд чи й є на світі, хоч Дашкович назвав їх багацько й дуже чудних. Їм стало ніяково.

– Є! – сміливо одказав Дашкович. – Тільки не наука, а книжка.

– Книжка! книжка! В мене вона є! Сухобрус хотів йти і принести «Патерика».

– Тату! нехай тим книжкам! Хіба ж їм ті книжки й так не обридли в академії? – говорила Марта. Сухобрус сів і знов хотів почати розмову про «Патерика». Студенти зам'яли його слова.

– Як багато квіток у вашім садку! – промовив Дашкович до Степаниди, заглядаючи у вікно на квітник.

– Ми з сестрою дуже любимо квітки; так і копаємось тут у садку, – промовила Степанида й стала коло вікна, розмовляючи з Дашковичем. Вона йому сподобалась. Місяць освітив її лице, і воно здалося йому ще делікатнішим, ще добрішим. Брови чорніли, як шнурочки. Дашкович приглядався до неї, і якась радість все більше та більше наливала його серце. Промінь місяця здався йому веселішим, і пахощі од резеди, од левкоїв запахли неначе вперше; йому здалось, що вони лились од тих очей!

«Яке в неї миле лице! – думав він. – Які тонкі брови, який рівний, тоненький носик. Яка вона повинна бути добра, гадаючи по тонких чистих пружках її обличчя».

Місяць навів на її вид ідеальну блідоту, сховав гарячий рум'янець на щоках, замалював матом блиск гострих очей. Вона стояла, згорнувши руки, і розмовляла мелодичним голосом.

«Яка вона тиха! Мов та голубка! – подумав Дашкович. – Як вона згорнула руки й очі спустила, зовсім неначе свята!»

І він згадав свій давній сон, як його суджена у сні злинула з дерева голубкою, сіла йому на плече й потім стала тихою панною. Той давній сон, вже забутий, знов вплив в його в душі проти волі, несамохіть.

– Чи співаєте ви? – якось само вихопилось у його з рота. Зірвала те слово його давня думка.

– Співаю, тільки не дуже гарно, – одказала Степанида. – Ми вивчилися у пансіоні трохи грать на гітарі.

– Співаєте й граєте! – знов зірвалось у його з язика так не до ладу, що Степанида одслонила віка й глянула на його. «Моя суджена», – ледве-ледве подумав Дашкович. Але та думка так глибоко заворушилась в його серці, що він сам ледве постеріг її.

Тим часом подали на стіл закуску, а з закускою й напитки. Сухобрус попросив гостей до столу. Час був пізній, їсти схотілось добре. Паничі їли й випивали добре й стали веселіші й сміливіші. Сухобрус перестав бадьориться, приймає академічну позу й сміливіше розмовляв з студентами.

– Скажіть мені, паничі, – ви люди вчені – як-то можна розумом збагнуть так багацько наук? І все те позамічати напам'ять, повиучувать! Я був у вас в академії, на митрополитанському екзамені, й слухав усякі науки. Господи! і де в чоловіка стільки розуму набереться!

– Нічого нема дивного для того, хто змалку вчиться. Потрошку воно все повлазить в голову, – говорив Дашкович.

– Що то за уми? Що то за розуми? А ті професори! страх, та й годі! – дивувався Сухобрус, випивши немало. – Які ж то ті уми та розуми за границею, у тих німців, що все повидумували!

– О, за границею ще багато розумніші од нас! – говорив Дашкович.

– Ой, не вірте йому! Куди ж тій німоті стать врівні з нами! – заговорив Воздвиженський. – Ми перший народ в світі! Нігде нема більшого царства од нашого, нігде нема кращої

віри, чистішої віри, як наша.

– А в Єрусалимі! а на Афонській горі? Як пишеться в «Житіях», – почав диспутувати Сухобрус. – І там були великі святі, такі, як і в нашій лаврі, і там святі боролися з злими духами, як і наші печерські, київські.

– Наші московські святі боролися ще більше і полатали боки самому сатані! – сказав енергично Воздвиженський, которого національне чуття було трохи зобижено. – Святий ваш Київ, святий Єрусалим, а наша Москва ще святіша. Думаєте, що у вас мощей більше! Та в нас мощей такого, що хоч греблю ними гати! – говорив уже сердито Воздвиженський і трохи вже не загнув лайкою, коли б Дашкович не штовхнув його ліктем під бік.

– Ой! Хто ж видав так говорити про святі мощі, – благочестиво промовив Сухобрус і перехрестився. – Святий Київ, свята і Москва. Хто ж проти того що говорить.

Сухобрус поналивав чарки, і всі випили й стали ще веселіші.

– Ой ви, уми-розуми! – промовив сміливо Сухобрус. – Але, мабуть, не одгадаєте: *що після чаю!* А нуте! хто одгадає? – Студенти дивились на його й почали одгадувати. Один казав, що після чаю треба випити, другий казав, що треба покурить, що треба подякувати.

– Ні! ні! – казав Сухобрус, тріпаючи головою.

– Треба додому йти! – обізвався Дашкович.

– Ні! – тріпнув головою Сухобрус. – От тобі уми-розуми!

Одже й не всього ви навчилися в академії. Після чаю – слідує – *воскресенія мертвих і життя будищаго віка, амінь!* – промовив Сухобрус слова «Символу віри».

Всі засміялись; навіть панни осміхнулись і запишались.

– А хто не родився й умре? Хто родився і не умре? – знов загадав загадку Сухобрус.

Ця загадка була не така мудра, як перша. Її швидко одгадали, що не родивсь і вмер – Адам, родивсь і не вмер – Ілія та Єнох, бо обидва були взяті живими на небо, як написано в Біблії.

– О уми! ото розуми! одгадали! – хвалив їх Сухобрус. Воздвиженський встав з-за стола, пройшовся по хаті й спинивсь коло картини Ноя з синами.

– Що це у вас таке? Чи попи, чи диякони, чи сліпі Велізарії? – промовив Воздвиженський і за тим голосно прочитав напис: «*Святий праотець наш Ное*».

– Е! у вас, бачу, гітара є! – промовив Воздвиженський і зняв з стіни гітару. – А заграйте, будьте ласкаві, або й заспівайте, – сказав Воздвиженський, сівши коло Марти.

– Я колись співала, та вже позабувала, – промовила кокетливо Марта. – Просіть сестру.

Воздвиженський зняв з стіни другу гітару й поніс Степаниді. Вона так само соромилась й одсилала до сестри.

– Коли ви не хочете, то ми будемо співать з Дашковичем. Ану! починай української!

І Дашкович сміливо почав тенором «Вийди, дівчино! вий-

ди, рибчино!». Воздвиженський підтягав басом і так ламав українські слова, що панни не могли вдержатися од сміху. Одначе Марта почала акомпанувати на гітарі, а за нею й Степанида на другій. Пісня вийшла дуже гарно, бо її співали вмілі голоси. Сухобрус аж умилився серцем.

Паничі скінчили й просили співать самих паннів. Вони мусили заспівать «Сизого голубочка». Голоси їх були добрі, але не дуже тверді й сміливі. Вони співали й пишали губи, а од того пісня виходила дуже вже сентиментальна.

– Годі вже того *голубочка*! Заспівайте лишень «Горлиці»! От пісня! – говорив Сухобрус, розвеселившись. Дочки вдарили «Горлиці» дрібно й голосно. До їх пристали паничі. Пісня була така весела, така жвава, що підіймала ноги до танців.

– Заспівайте ж іще нашої пісні, та жалібної-жалібної, – просив Сухобрус.

І всі разом заспівали «Чи я в лузі не калина була, чи я в лузі не червона була?».

– Ой, не співайте, бо буду плакати! – просив Сухобрус, переслухавши пісню. – Що мені згадала ця пісня? Яку давню давнину пригадала вона мені! І мою молодість, і мою покійницю, і мої літа давні, навіки минувші!

Вже на сході небо зачервоніло, а гості все співали та співали, та випивали. Нарешті, сам Сухобрус став серед хати і почав співать церковних пісень. До його пристали студенти, а за ними мусили співать і панни. Вже надворі стало розвид-

нуються, а вони всі співали «Взбранной воеводъ та «Многая літа!».

В Братському монастирі задзвонили на утренью. В той час одмикали монастирську браму.

– Дашковичу! чуєш? – промовив Воздвиженський.

– «Час додому, час! забарилися!» – затягли всі, і паничі почали прощатися з хазяїном і дочками. Всі випровадили їх у двір і розпрощались з ними. Хазяїн і дочки просили студентів не забувати їх і одвідувати якнайчастіше, тільки не через баркан, а просто через браму.

Ранок, свіжий і росяний, саме розгорувався. На самих вершечках усіх золотих хрестів Старого Києва, на високих горах, з'явилися червоні, як жар, проміння, а Поділ лежав сонний під горою в глибокій темній тіні.

Студенти ввійшли в монастирську браму, де стрілось їм кілька перекупок з кошиками в руках. Двері в корпусі були вже одчинені. Вони благополучно пройшли до номера й повалилися на ліжка, змучені днем і ніччю, так багатою на притичини.

А Сухобрус, вернувшись з дочками до хати, став серед кімнати, приклав палець до лоба, довго думав і сказав:

– Щось воно та недурно! Щось та буде! І треба ж було цим паничам потрапити перелізти доконче в мій садок, зайти до моєї господи несподівано й негадано в таку пізню добу! Це все недурно! Щось та повинно бути!

Так говорив Сухобрус під впливом «Печерського патери-

ка», начитавшись за спокуси од злих духів. Йому і в голову не прийшло, що діло сталося дуже просто й випадком.

– Щось буде! – все говорив Сухобрус сам до себе, стоячи серед хати з пальцем, притуленим до лоба. – Дочки! готуйтеся до весілля! Ось що буде! – промовив батько весело до своїх дочок і пішов спать.

Вплив «Печерського патерика» з батька перейшов і на дочок. Вони не лягли спать і пішли в садок стрічать схід сонця. Їм так ясно малювалась вечірня сцена в садку!

Роса падала їм на коси, на лице, на одежу; великі краплі дощем падали з листя й обсіпали їх білі сукні. Сонце вискотилось з-за Дніпра й освітило їх зблідлі лица й трохи червоні очі. А вони все ходили по садку й дивувались. В кожній в голові стриміла батькова думка: щось буде! щось повинно бути!

В обіді батько прийшов з магазину до господи, і за обідом розмова йшла все про студентів.

– Як же вам показались вчорашні гості? Чи сподобались хоч трохи? Я дуже вподобав Дашковича! Такий тихий, спокійний і дуже розумний панич! – говорив Сухобрус. – А той другий щось дуже дикий та грубий! Чистий парубок!

– Одначе він з себе дуже показний, здоровий, має гарного баса, – сказала Марта, – а Дашкович вже геть-то розумний, хоч і дуже гарний з лица.

І батько все хвалив Дашковича, а дочкам чомусь більше сподобався Воздвиженський. І Марта, й Степанида знаходи-

ли Воздвиженського здоровшим; їм обом сподобався його бас, його сміливість, хоч і дуже груба. Тільки одна другій не признавалась в тому і таїла ту думку про себе. Марта знала, що Воздвиженський більше звертав увагу на неї, й була рада; Степанида завидувала й почала цураться сестри. З того часу між ними почався ще більший нелад. Одна поглядала на другу скося.

Не так було між студентами. Воздвиженський вподобав Марту, а Дашкович – Степаниду. Дашкович не хвалив Марти.

– Тямиш ти! Ти подивись тільки на Марту! Які в неї брови, які губи! Очі як огонь, губи як корали! А твоя Степанида... Ну що в неї гарного? Все тонке, дрібне: і брівки, і носик, і зубки.

– А в твоєї Марти брови як у молодиці, очі як сливи.

– Коли б пак у неї брови були ще товщі, очі ще більші, то вона була б ще краща! Марта – то краса східна, щира українка, показна, чорнява! В нас в Россеї нічого такого не знайдеш! Вона щира пальма Сходу! – говорив Воздвиженський.

Ніхто не знав, як вони познайомились з *пальмами*. Начальство навіть не дізналось, що вони тієї ночі не ночували дома. Тільки першої-таки неділі всі студенти дуже здивувались, побачивши, що Воздвиженський і Дашкович йшли з церкви поруч з Сухобрусівнами й провели їх додому. Воздвиженський щось розказував Марті, так розмахував руками, що зачепив якогось пана п'ятірнею по голові й скинув з

його шапку. З того часу Воздвиженський і Дашкович почали навідуватися до Сухобруса, ходили з його дочками гулять в Царський садок. Старий купець був певний, що вони посватають його дочок, і раз не втерпів, прохопився перед паничами, що в його «є, і ще й буде, ще й до того роздобуде!», що для своїх дочок він залишить кожній по домові. Того ж таки літа Сухобрус заклав новий мурований дім, на вулицю вікнами й на два етажі. Для другої дочки він купив ґрунт проти свого-таки дому через улицю, в другому кварталі, й обіцявся збудувати такий же самий дім. Студенти дуже ясно постерегли, до чого воно йдеться, і кожний мав на думці заручитися, коли тільки настане тому час.

III

Настав останній рік академічного курсу. Воздвиженський почав дуже часто записуватися в лавру, в печери, щоб показати ректорові свою віру. Він ставав на молитвах осторонь, од других окроми, й інспектор бачив, що він не пропускав ніколи молитов. На молитвах він все хрестивсь, кланявся дуже низько, бив поклони й так лицемірно підіймав очі до неба, що інспектор навіть подумав, чи не пострижеться часом він у ченці. Він ходив до церкви на ранню службу навіть в будень і прикладався до чудовної ікони Братської Богородиці, де ректор читав акафіст. В той час він уже став зовсім іншим чоловіком, не молився Богу вночі. Перед професорами гнув спину, низенько кланявся ченцям, бо знав, що вони те дуже люблять, та все терся коло тих професорів, котрі мали багачко дочок. Репутація його йшла все вгору та вгору.

Студенти видержали вже екзамен у професорів. Настав день останнього екзамену для старшого курсу, в котрому були Воздвиженський і Дашкович. Той екзамен робив сам митрополит, повіряючи екзамен по всіх науках разом. Приїзд митрополита оповістили в десятій годині. Всі студенти, одягнувшись в свою вже професорську форму, зібралися у великій залі в старому корпусі. Зала та велика – на два етажі, з двома рядами вікон, з хорами. Вона вся розмальована в класичнім стилі. Великі стіни обвішані портретами всіх вчених

старої Київської академії і портретами нових руських імператорів. Проти самого митрополичого крісла висів великий, на цілий зріст, портрет Петра Могили, чорнявого, з гарним грецьким класичним лицем, хоч і трохи аскетичним, в архієрейській мантиї і з жезлом. З інших золотих важких рам у два ряди виглядали лица і в клобуках, і в митрах, і простоволосі. Там виглядало негарне широке лице Кониського, з веселим усміхом і здоровою бородавкою на носі. Там дивилося на залу повне, гарне, з червоними ситими губами лице Феофана Прокоповича, котрий неначе тільки що випив і всмак закусив; з другого боку дивився св. Димитрій Туптало, митрополит Ростовський, намальований святим, протоєрей Леванда з тонким орлиним носом, Гізель, Смотрицький, всякі київські митрополити. Тільки нігде там не було видно портрета ні одного українського гетьмана! Навіть Богдана Хмельницького і благодотворителів монастиря і академії Конашевича-Сагайдачного і Мазепи.

В десятій годині ректор і всі професори в орденах вийшли до братської дзвіниці, стали на східцях під гарячим літнім сонцем і ждали митрополита. Вже минула година, а митрополита не було. У декого з професорів заболіли ноги, а найбільш у старих. Сонце шкварило як огонь. А митрополита не було. Коли аж через годину з Олександрівської улиці вилетіла митрополича карета, запряжена чотирма сірими жеребцями, блискучими і гладкими, як печі. Професори стріли митрополита, цілували його в руку. Два архімандрити взя-

ли його попід руки і повели до конгрегаційної зали. Митрополит був здоровий, кремезний дід з червоним лицем, але, йдучи на сходах, він удавав такого в'ялого, такого старого, такого аскета безсильного, що, здається, його архімандрити не вели, а мусили нести.

Митрополит вступив у залу. Студенти і хор півчих проспівали «Царю небесний». Митрополит поблагословив членів конференції і студентів і потім сів на першому місці. Вся конференція з кількох десятків духовних і світських осіб довгенько постояла, поки митрополит кивнув їм рукою сісти. Архімандрити і протоереї сіли кожний по чину, неначе хто їм порозписував місця, а світські професори, хоч далеко розумніші од них, тулилися позаду, як школярі. Секретар висипав на стіл білетів, і митрополит почав викликати до стола студентів. Він так тихо промовляв ймення, так розтягував слова, неначе зовсім навіки спостився. Ректор мусив голосно промовляти ті ймення, обертаючись до студентів.

Студенти почали виходити, брати білети і говорити, що кому припадало. Всі ченці, й професори, й митрополит, здається, слухали, понагинавши голови. І на стінах давня академія дивилась на все те своїми тінями, поважними і сумними. Але мало-помалу митрополитові все те спротивіло: він позіхнув і почав жартувати, перериваючи одвіти студентів і балакаючи про сторонні речі. Голос його був тоді зовсім не слабкий, не аскетичний: він реготався зовсім по-людській.

– Ану, виходьте екзаменуватися, мої земляки! Гей, туля-

ки! Виходьте! – викликав митрополит вже не по списові.

На середину зали вийшло чоловік п'ять студентів і між ними, як Колос Родоський, Воздвиженський.

– О! – промовив митрополит до Воздвиженського. – Одвічай ти поперед усіх.

Воздвиженський взяв білет, йому вийшов Гегель. Він почав розказувати його систему, дуже темну, і почав збиватись.

– Годі, годі! – промовив митрополит. – А розкажи, як учив Гегель про Христа і християнство?

Воздвиженський почав розказувати, що Гегель мав філософію за найвищий ступінь абсолютної ідеї, що релігію він ставив нижче, а Христа мав за чоловіка, котрий перший на світі зрозумів собі тосамість Бога з чоловіком, і почав знов збиватись.

– Ну, чого ж ти плутаєшся? – сміявся митрополит. – Адже ж Гегель був єретик?

– Єретик, ваше високопреосвященство, – потакав Воздвиженський.

– Значить, він був дурень!

– Був дурень, ваше високопреосвященство.

– От і добре! За це одно я тобі запишу найбільший бал. – І митрополит насправді записав йому найбільший бал.

– А молитву Христову знаєш? – питав далі митрополит.

– Знаю.

– От це найвища філософія! А ваші німці – Гегелі, Канти, Шеллінги – все то єретики, все то легкодуми, – промовив

митрополит, обертаючись до професора філософії.

– Гегель був останній філософ ідеального прямування, – знов почав одвічати Воздвиженський.

– Останній, – перервав його митрополит, – ну, слава тобі Господи, що останній, і коли б їх уже більше й не було. І чи вмер уже?

– Вмер...

– Вічний покой його душі, коли вона того заслужить, – промовив митрополит, засміявшись, і за ним засміялася вся конференція, а за нею і всі студенти.

І Кониський, моргаючи своєю бородавкою на носі з золотих рам, здається, сміявся своїм польським лицем з тієї конференції. І Феофан Прокопович, з своїм матеріальним лицем і ситими губами, неначе сміявся разом з конференцією і студентами. А Петро Могила грізно і гнівно дивився на ту сцену, роблячи своїм аскетичним лицем великий контраст з академічною конференцією. Його лице неначе зажурилося.

В той час ректор нагнувся до митрополита і почав йому шептати. То він хвалив Воздвиженського за його побожність і розказував, що він дав обіцянку йти пішки на богомілья в Почаївську лавру. Лице митрополита просіяло. Він дуже ласкаво поглянув на свого земляка.

– Буде з тебе! Добре! Дуже добре! – промовив митрополит. – Ану, хто там іще. Прославляйся по-єврейській.

Студент узяв єврейську книжку і розгорнув хто його зна і навіщо. Він зовсім не вмів читати по-єврейській і держав

книжку догори ногами.

– Ану, прочитай і переложи!

Студент мовчав. Професор єврейського язика приступив до його, заглянувши у книжку і засміявся.

– Він, ваше високопреосвященство, держить книжку догори. Певно, так трудно читати.

– А переверніть йому книжку! Може, він і прочитає. Книжку перевернули, однак він все-таки не прочитав.

За його прочитав як-так його товариш.

– Що ж з тебе такий поганий гебраїст? А поспробуй по-грецьки! – говорив митрополит. – А дайте і мені книжку!

Професор грецького язика подав митрополитові грецьку книжку. Ректор і собі взяв грецьку книжку і хотів слідити за читанням. Але довго придивлявся і не міг розібрати і слова. Коли зирне він на листа, аж він держить книжку догори ногами. Йому соромно було перевернути, і він так і держав її до кінця, ніби слідячи за словами, та все затуляв книжку широкою рясом. Краска виступила на його щоках, а піт на лобі.

– Буде з тебе по-грецьки! Бери ще білет по другій науці!

Студент вийняв білет по церковній археології і почав розказувати про старинні будівництва в Азії й в Європі, назвав їх кельтськими і циклопськими, і собі на біду прикинувши ще кілька научних німецьких заграничних термінів.

– І яких ви кельтів познаходили в древності, коли найстаріший народ на світі – євреї! Нащо вам брати ці вигадки німецькі! Нащо вам ті заграничні терміни!

Студент мовчав, і професори мовчали. Митрополит грізно окинув оком молодих професорів, ніби лібералів, і надувся. Він побачив, що старий класичний дух академії вже почав падати, що туди входить європейський. Одначе потім розбалакався, розвеселився і викликав першого студента. То був Дашкович. Він дуже добре і розумно розказував свій білет, і митрополит розхвалив і академію, і професорів, і студентів.

Вже довгий літній день наближався до вечора, а митрополит ще держав на екзамені, бо поснідав пізно і добре, а всі вмирали з голоду. Всі потопилися, були бліді, а екзамен все тягся та тягся. Вже на вечірнім опрузі знялися всі з місця. Студенти і півччі проспівали молитву, і митрополита знов ледве поволокли попід руки до ректора, де був готовий обід. Велика академічна зала спорожнилася. Тільки на стінах з золотих рам виглядала вся стара Київська академія на опорожнені крісла, на стіл, де валялись на столі і під столом пом'яті білетики. Дуже сумно і грізно поглядав Петро Могила, закладач академії. Його тінь, прикована до полотна, ніби думала: «І що то за люди прийшли й вийшли з моєї академії? І на яким язиці все це говорило, екзаменувалося, жартувало і виявляло научну темноту? Чи то орда налетіла, чи то литва набігла і запанувала моїм ділом, моїм твором?» І чорні очі Могили ще грізніше, ще смутніше поглядали на простору залу, куди вже вибігли миші і шелестіли між пом'ятими папірцями. Широко одслонені очі св. Димитрія ніби дивувалися, чи не грали всі ті люди якоїсь чудної містерії чи комедії?

Всі тіні значних учених давньої академії, всіх писателів, всіх оборонців українського народу, його віри і народності цілими рядами смутно недоумівали, що то за люди тут говорили, жартували, держали книжки догори ногами – ніби й справді діло робили!

У ректора був розкішний обід для митрополита і конференції, куди пішла не одна копійка з студентських сум. Вино лилося річкою. В одчинені вікна вже запахло вечором, засяли зірки на небі, а за столом все пили, їли та ще пили. Вже пізно встав митрополит з-за стола, і всі заспівали йому: іс полла еті, деспота!¹ При світі ясних зірок виїхали гості з Братства. Пізній захід блищав на стінах церкви, на золотих верхах. Тополі й липи стояли тихо і мліли в благодатному теплі, не ворущачи ані листочком. І Братство, і корпус академії, і з його вікон грізні сумні очі давніх українських учених дивилися на той чудний поїзд і чудували, що там, де вони колись були свідками боротьби за віру й Україну, там тепер хтось чужий справляє Сатурналії, справляє комедії на науку і просвіту. Тільки небо та земля були такі чудові, як і за давніх часів; так само сяли зорі на небі, і в повітрі віяло теплом, і пахло квітками й тополями... Тільки гори київські стояли так само, як і в той давній козацький час; так само заглядали в широкий Дніпро, як за давніх минулих часів... Другого дня пішла чутка між студентами, що Воздвиженського за його благочестіє дуже повисили в списках і мали навіть

---

¹ На многі літа, владико! (Грецьк.)

замір zostавити при академії бакалавром.

Тим часом ректор справді пойняв віри Воздвиженському і, закликавши до себе, почав намовлять його постригтись в ченці.

– Не можу, – одмагався Воздвиженський, – бо маю вже наречену. Вона дочка одного київського протоєрея.

Воздвиженський дунив ректора. Він, правда, був знайомий з дочками того протоєрея, але жениться там не думав, бо протоєрей був небагатий. Зате ж він був земляк і товариш ректорів по школах.

– Ви зробили вибір непоганий, хоч і не хочете своєю власною особою піддержувати руської церкви в сані ченця.

– Я насмілююсь просити, щоб мене zostавили в Києві, – просив Воздвиженський.

– Добре, – промовив ректор, роздумуючи. Воздвиженський вийшов од ректора зовсім спокійний.

Йому треба було тільки трохи пограти комедію, частіше ходити до ректорового товариша і вдавати з себе жениха його старшої дочки. Всі заговорили, що він на їй жениться. І він справді посватав їй заручивсь там. Сухобрус дуже стривожився, почувши про сватання Воздвиженського, а Марта трохи не зомліла. Швидко Воздвиженський довідався, що його не тільки zostавили в Києві, але навіть професором в академії, разом з Дашковичем та ще з одним студентом. Як тільки його зовсім затвердили на місці, він і покинув увиватись коло дочки протоєрея.

А тим часом про сватання Воздвиженського на протоєреївні вже усі говорили. Протоєрей запросив вже до себе родичів на весілля з Калузької губернії. Сама наречена, його дочка, вже налагодила все до вінця. Протоєрей закупив багацько вина й усяких наїдків, пошив дочці виправу. Коли рознеслась чутка, що Воздвиженський вже заручився, що він вже давно має собі молоду. І протоєрей, його дочка, і ректор, і все начальство тільки пороззявляли роти з того дива, почувши про заручини Воздвиженського з Сухобрусівною!

Воздвиженський, побачивши, що вже сталося, як йому бажалось, що дорога в житті послалася перед ним так, як його думка того хотіла, просто покинув протоєреївну і, не сказавши й слова Дашковичеві, побіг раз раненько до Сухобруса.

Сухобрус пив чай з своїми дочками й тільки що збирався йти до магазину. Несподіваний прихід Воздвиженського дуже вдивив батька й дочок: вони вже чули про його сватання.

– Добридень вам, Сидоре Петровичу! – промовив Воздвиженський і кинувся обнімати й цілувать старого.

– Доброго здоров'я вам, Степане Йвановичу! – обізвався знехотя Сухобрус, ледве відповідаючи на його цілування.

Воздвиженський подав руку паннам. Марта й Степанида сиділи мовчки, ледве привітались до його. Марта дивилась у свій чай; її чорні брови дуже насупились над стаканом, стали навислими, як чорні хмари. Степанида ледве осміхалась і копилила свої тонкі губи.

– Давно я був у вас в гостях! – промовив Воздвиженський.

– Давно! – знехотя промовив Сухобрус і замовк, прийнявши академічну позу і дивлячись на швидку пару, що вискакувала з-під покришки самовара.

Марта колотила ложечкою чай, у котрому вже давно не було й грудочки сахару і котрий був холодний, як вода.

– Ваш чай, Марто Сидорівно, зовсім прохолоне, – зачіпав її панич.

– Нічого – те! Я люблю холодний чай, тільки не люблю холодних людей.

Такий прямий і різкий одвіт дуже вдивив і засмутив Воздвиженського. Він бачив її завжди тиху, спокійну, добру і вгадував, що причиною того була обида. А Марта усе колотила чай і ледве мочила ложечкою губи. Її великі очі були повні сліз. Вона була сердита і ледве здержувала себе. Не стільки гірка кривда, як злість налила її очі сльозами.

– В мене було такого діла! Так багато діла! Я оце скінчив вдатно екзамени, мене zostавили бакалавром при академії. Вибачайте мені, що я так нечасто навідувався до вас! – просив Воздвиженський, і в його голосі й справді почулась м'якість і жалібність.

– До нас то й не було часу, а як до кого іншого, то й час знайшовсь, – промовив Сухобрус, дивлячись у вікно проз Воздвиженського голову.

– От як Дашкович, то й діло робив, і нас не забував, – промовила Степанида.

Воздвиженський бачив, що хазяїн і дочки такі холодні,

неначе їх хто пообкладав кригою. Одначе йому не стало совісно анітрошки! Його великі сірі очі так само дивились сміливо. Він просто міркував, як купець у крамниці перед покупцями, з котрого боку пристать і як почати річ, так почать, щоб усе діло загарбать в свої руки з прибиллю, щоб нічого не втратить.

А Марта все сиділа непорушно та колотила холодний чай. Здавалось, що вона думала його колотить, доки Воздвиженський не вийде з хати або поки не переговорить про заручини. Її лице було бліде, брови й губи, трохи втягнуті, виявляли велику енергію. Вона не змогла, не зуміла здержать злості, і сльози закапали з очей.

«Треба починать діло або втікати!» – шепотіла Воздвиженському думка. Він хотів уже говорити, тільки якось не знаходив слів. Він побачив сльози на Мартиних щоках і тільки подумав: «Яка вона добра! Яке в неї м'яке серце! Вона буде доброю жінкою! – треба приступать!»

І він приступив. Просто й ясно, голосно на всю хату, він оповістив, що його справа в академії скінчена, що йому час приступать до сватання, і він нікого більше не вибирав, ні про кого більше і не думав, окрім Марти Сидорівни.

– Тепер за вами черга, Марто Сидорівно! – промовив Воздвиженський.

Марта розридалась. В неї набралось сліз повнісінькі очі; вона була рада, що трапився випадок вилить їх, і більше не держала їх.

– Дайте мені хвилинку подумати, піти в садок! – промовила вона й вийшла в садок. За нею вийшла сестра. Воздвиженський zostався з Сухобрусом. Задля його випав найкращий час поговорити з батьком за придане, і він почав говорити без всякої церемонії.

– Як же ви, Сидоре Петровичу, розпорядитесь з своїми домами, з садком, з ґрунтом? – почав будучий зять.

– А так! В мене дві дочки, як ви знаєте. Більше роду й не маю. Марті дам новий дім, що стоїть на вулицю, а Степанида тим часом житиме зо мною у цім флігелі! А по моїй смерті Степаниді zostавлю флігель...

– Чи ми ж помиримось?

– Треба мириться... Тільки ви знаєте, що я своїх дітей не зобижу. Що маю, те усе їх. Для меншого зятя я купив через улицю ґрунт і на тім ґрунті збудую новий дім, а флігель запишу пополовині на двох. Схотять, продадуть чи поділяться, – про мене.

– Розумні ваші слова, Сидоре Петровичу, гарно й слухать, – промовив Воздвиженський, очевидячки радий тому. – Чи не можна, Сидоре Петровичу, всі ваші слова записати на папері? Ваші слова – золото! Шкода буде, як вони так і полинуть в повітрі...

Сухобрусові очевидячки не сподобалась така річ.

– Коли ви мені, старому батькові, не ймете віри, то я й запишу на папері. Не заберу ж я всього на той світ. – І тут же Сухобрус записав на старшу дочку новий дім, а решту – так,

як він казав. Воздвиженський сховав той папір у кишеню й прожогом покатав у садок. Марта дала йому своє слово, як того ждав Воздвиженський, як знав про те і старий батько. Всі вернулись до хати. Всі неначе переродились, були веселі, жартували. Марта була рум'яна, все спускала очі у землю, як жених брав її за руку, й ніби крадькома тільки насмілювалась глянуть на його. Одна Степанида була невесела тим, що Дашкович не просив і досі її руки, а може, й тим, що не її сватав Воздвиженський.

– А ми чули, що ви посватались у протоєреївни? – спитав Сухобрус.

– А де там! Хто його там думав свататися. Так тільки туманив людей.

– Навіщо? Недобре! Їй-богу, недобре! – тихо промовляв Сухобрус, просячи всіх за стіл і сідаючи обідать.

Після обіду, веселий і щасливий, як купець, що дуже добре торгував того дня, Воздвиженський прибіг на квартиру до Дашковича.

– Чи ти чув новину? – гукнув Воздвиженський.

– Яку новину?

– Що я посватав твою Степаниду!

– А ти ж женишся на протоєреївні?

– На якій протоєреївні? Схаменися ти! Я сьогодні посватав твою Степаниду Сидорівну – Сухобрусову дочку! От що!

– Неправда твоя!

– Бреши сам, коли не ймеш віри. Вже й моє весілля швид-

ко буде, і той новий дім, що на вулицю, буде мій. От подивись!

І Воздвиженський показав йому папір з підписом Сухобрусим. Там Дашкович побачив ймення Марти, і в його одлягло од серця.

– А що, налякав тебе, га? – промовив Воздвиженський. – Йди ж мерщій заручайся, коли хочеш, а то й справді втратиш свою пальму. Так і вхопить якийсь купчик! Ходім-таки сьогодні ввечері, то й весілля будемо справлять разом.

Дашковичеві все те здавалось сном. Так все те було несподівано, негадано. Він ждав сватання у протоєрея. Воздвиженський своїми устами просив його навіть за шафера, а тепер скоїлось зовсім інше діло.

– Одже ж ти й справді капосний!

То було перше слово Дашковичеве, як він опам'ятався.

– Та чого ти стоїш, роззявивши рота! Вбирайся та ходім на твої заручини, бо втратиш дівчину. Що б мені завгоріло й справді сьогодні посватать твою Степаниду?

– Ой капосний же ти, нехай тобі всячина! – шепотів Дашкович, хапаючись убираться. В його була думка, щоб хто й справді не одбив у його дівчини.

Того ж таки вечора обидва вони пішли до Сухобруса. Тепер тільки Дашкович пересвідчивсь у тім, що Воздвиженський засватавсь: його вітали як зятя. Не довго думаючи, Дашкович пішов з Степанидою в садок на прогуляння й переговорив з нею. Він вернувся з садка женихом.

Сухобрус не знав краю своєму щастю. Світлиця його освітілась свічками й лампадками. В кухні палало велике полум'я: там готували вечерю. Самовари не згасали. Стіл був заставлений наїдками й напитками. Сухобрус надів новий синій сіртук і найрябішу шовкову жилетку. Його очі блищали од вина і щастя. Він обнімав та цілував дочок і зятів.

– Ой ви, мої дочки, як голубочки! грали ви й співали «Сизого голубочка», доки не принадили до себе пару голубів, та й яких голубів! О ви, зяті мої, уми-розуми! Чи я ж думав та гадав мати зятів таких розумних, ще й професорів? Зате ж я вас обзолочу, обсиплю золотом та сріблом. Дам вам обом по дому, по саду. А з магазинами... як самі знаєте. Певно, ви будете писать книжки, а не образи малювать, як батько ваш колись малював. Ой ви, мої уми-розуми!

І старий батько не міг натішитися своїми вченими зятями: все обнімав та цілував їх.

– Та годі вже цілуватися! – промовив Воздвиженський. – Давайте ще будемо пити!

– Давай, зятю, й пий! І пити – вмерти, і не пити – вмерти. Лучче ж пити і вмерти! Ну дочки! випийте до мене, а я до вас.

Марта й Степанида мусили забрать у руки чарки з вином і випили до самого денця.

– Я думав, що ви вже мене покинули! А ви таки будете мої. Недурно ж мені цієї ночі снівся чудовий сон! Снилось мені, ніби я стою в себе серед двора. Надворі ні день, ні ніч,

але якось ясно й світло, ніби сонячний день злився з місячною ніччю. Коли це як зашумить повітря, як загримить грім! Дивлюсь я, на небі й хмар нема. А з лаври, з Михайлівського, з Братства летять янголи, та все по парі та по парі; такі рядки, що й полічить трудно, та все знімаються з бань та з золотих хрестів! Оглядаюсь я, а всі три рядки летять просто у мій двір. Кожний янгол держав по зеленій гілці всякого садового дерева. І котрий оце прилетить, то і застромить гілку в моєму дворі. І ті гілки перед моїми очима росли, розпускали на всі боки зелене гілля; дерево підіймалося вгору та вгору, цвіло перед моїми очима. Я чув пахощі цвіту. На дереві спіли овочі, вкривали рясно дерево, аж гілля гнулося додолу, й обсипались перед моїми очима. Дивлюсь я, аж янголи засадили вже весь мій двір, потім засадили садками ще й вулиці коло мого двора! Все так і зазеленіло перед моїми очима. Я набрав повну хустку пахучих яблук і груш та й думаю: «Понесу же я своїм дочкам». Та й на тім і прокинувся!

– Чи не читали ви того вечора «Патерика Печерського» або «Житій святих»? – спитав Дашкович.

– Е, уми-розуми! То не од «Патерика»! То од Бога і святих печерських!

– Чом же ви, тату, не попоштували нас тими райськими яблуками? – питали дочки. – Ми були б і гостям залишили на сьогодні.

– Якби пак сподобив Господь, то чом би й не попоштувать. Та ми, грішні люди, не уподобні Богу, – промовив Сухобрус

напутуючим тоном.

Тим часом надійшло два купці, близькі сусіди. Перед образами засвітили лампадку й свічі. Дві пари молодих стали на килим і побили поклони. Батько й гості поздоровляли їх з заручинами.

Після заручин була багата вечеря. Після вечері обидві молоді грали на гітарах і співали. До їх пристали й паничі. До пізньої ночі було в Сухобрусових горницях весело, до пізньої ночі грали й співали.

Незабаром Сухобрус встиг обробить верхній етаж нового дому. Вже був призначений день двох весіллів разом. Воздвиженський і Дашкович вінчались разом в Гліба-Бориса.

Серед церкви поставили високі підмостки, огорожені штахетами і заслані килимами. Марта й Степанида були убрані в білі прозорі сукні і в білі гірлянди. Високі, чорняві, рум'яні, з розкішними чорними кісьми, вони були дуже показні й оригінальні своєю красою. Біле убрання було їм дуже до лиця. Ніколи до їх не приставало прізвище східних пальм, як тепер під вінцем. Як шафери поклали на голови вінці, вони стали схожі на цариць Шехерезади, так багато було сценічного, східного в їх зрості, в їх оригінальній полуденній красі. Навіть товсті брови, великі очі й губи Мартині здавались делікатнішими й тоншими при світлі свічок, при свіжому фантастичному білому вбранні.

Старий священик, вважаючи на вчених женихів, виніс з вівтаря прездорову книжку проповідів і пошанував їх сло-

вом якогось святого отця церкви третього віку, де дуже часто промовлялось, що супруг повинен любити свою супружницю і супружниця повинна боятися супруга. Женихи найняли митрополитанську півчу. Хор гримів концерт. Якийсь бас трохи не луснув, викрикуючи останні слова апостола: «Жена да убоїтся свого мужа». Народу було в церкві такого багато, що свічки в кінці вінчання почали гаснуть. Все було як слід, велично й пишно. Сухобрус був наче на сьомому небі.

Бучне весілля розвернулось в просторних кімнатах нового дому. Гостей було дуже багато, а найбільше вчених. Гості пили й їли, але позаочі звали Воздвиженського недобрим чоловіком за те, що він зрадив одну дівчину й женився на багатій купчисі.

Старий батько не знав, де статъ, де сісти: йому прийшлося не тільки познайомитися з вченим миром, але навіть породатися!

Вже світом роз'їхались гості по домах та все тихенько говорили, як то на світі не до ладу буває, що одну ніби кохає, а другу бере за жінку. Все тягли стару пісню про зраду дівчатам, про матеріальну жадобу при сватанні. Тільки Воздвиженському було байдуже за те, що б там люди не говорили. Його план так удався, його діла так йшли до ладу, що він був щасливий, вигравши право на дуже вигідне місце між людьми.

Після весілля Воздвиженські помістились жити на верхньому етажі, а Дашковичам Сухобрус опорядив тим часом

нижній етаж. І того ж таки місяця він проти дому Воздвиженського заклав новий дім для Дашковичів.

Молоді жили спочатку мирно й щасливо. Сестри приходили одна до одної в гості. Гітари часто бренькали то вниз, то вгору. Марті й Степаниді не зовсім минув романтичний період життя: часто можна було почути в їх домі співи. Тонкі жіноцькі голоси зливались гарно й до ладу з чоловічими в піснях великоруських й українських. Старий батько часто навідувався до дітей, щоб послухати веселих пісень. На противнім боці новий дім ріс вгору, а між двома молодими хазяйками в одному домі росла незгода. Передніше почали лаятися наймички згори й знизу, а за наймичками – й хазяйки. Часто, поодчинявши вікна, вони голосно й дрібно перекидались словами про хазяйські речі... Сухобрус чув те і звелів майстрам поспішати з новим домом.

– Дочки мої, не сваріться! В мене вас дві: не поле вами засіяно. Добра мого буде доволі для вас обох. А коли вмру, то все моє буде ваше – пополювині, – так вговорював Сухобрус своїх дочок, сидячи в старому флігелі коло одчиненого вікна з великим «Печерським патериком» в руках.

Сухобрус усе ходив до магазину, не кидаючи купецтва. Новий дім тим часом вже був готовий. Сам Сухобрус посадив своїми руками перші деревця в новому садку. Він більше любив меншого зятя й меншу дочку, мав їх за добріших людей, а зятя – за розумнішого чоловіка. Старша пара догадувалась за те й почала озираться на всі боки і скося погля-

дати на батьківську прихильність до молодшої пари.

Тимчасом як Сухобрус опоряджував нове хазяйство своїх зятів, Воздвиженський і Дашкович складали собі професорську репутацію. Дашкович швидко визначився між професорами своїми лекціями по історії філософії і піддержав репутацію тієї науки, котра все стояла в академії дуже добре. З кожним роком його лекції були луччі та луччі, з кожним роком росла його репутація. Молоді студенти, приїхавши з усіх кінців Росії, вже чули про його, вже ждали чогось надзвичайного. В старім академічному корпусі з темними вікнами, з чорними партами, в його аудиторії було повнісінько студентів, котрі сиділи цілими лавами й купою стояли коло порога, прийшовши з інших курсів. Дашкович входив, сідав на кафедру і не дивився ні на кого: його очі десь ніби ховались, входили десь глибоко, де ворушились думки. В очі слухачів кидався тільки чистий широкий лоб. Його високе чоло ніби займало місце очей для слухачів: так на йому багато виявлялось думок. Кожний легенький і тоненький зморшок між бровами здавався тим місцем, де забгалася дума й світилася звідтіль. Коли-не-коли він підіймав одну руку й пальцем ніби показував на абстрактну мисль.

Не можна забути впливу його одної репутації на молодих студентів! Всі зібрались вперше на лекцію й сиділи лавами кругом аудиторії, держачи голови рівно, як під шнурок. Дашкович промовив перше слово, і всі рядки голов, неначе по електричній течії, раптом і разом схилились уперед,

насторочившись слухать. І цілу лекцію так держались голови, коли б хто поворушився хоч трошки! Тільки карандаші скобзались швидко-швидко по папері! А його думка лилася чиста, ясна, як кришталь! Не було там ані одного слова зайвого, що не стосувалось до діла. Вся система будлі-якого філософа впливала з його уст, ніби з голови самого філософа; така вона була чиста, ясна, суцільна, не штукована з уривків.

Не в одну голову запала крапля світу й думок од його лекцій, не одна голова стала світліша й ясніша.

Дашкович недовго й був в академії. Його добра слава пішла скрізь; і його запросили перейти в Московський університет. Але, скучаючи додому й за Києвом, він потім перейшов в Київський університет.

Воздвиженський не любив науки, не поважав її, мав її тільки за спосіб прокласти собі стежку в житті і як можна витягти з неї через це грошей, їжі, напитків і всякого добра! Де можна було все те дістати іншим способом, він не жалів себе, не розбирав доброго і недоброго способу і досягав до цілі, кинувши набік науку.

В аудиторії одчинялись двері, й входив Воздвиженський. Ступивши три ступені через аудиторію, він ставав на підмосток кафедри, одну ногу держав якось на повітрі і, повернувшись круто товстими плечима, блискав на аудиторію товстою широкою потилицею й сідав на кафедрі. Потім він виймав старі листки своїх лекцій і клав їх перед собою. Ті лекції були написані кілька років передніше, і він не зміняв у їх і

словечка! Листки були старі, з жовтими круглими плямами, ніби од якоїсь страви. Нитки, котрими вони були позшивані, вже пообривались і теліпались. Замолоду він просто читав лекції з тих листків. Але, не змінюючи їх ніколи, хоч наука і змінялась, він вивчив їх напам'ять од дошки до дошки; часом силкувався імпровізувать. Розпустивши цілу річку фраз, гарних, але пустих, він аж заплющував очі, неначе півень в час свого крику. Фрази лились, зчіплювались, і він переливав з пустого та в порожнє, говорячи те ж саме, тільки іншими словами.

Студенти, як звичайно буває, почали записувати його лекції, але швидко покинули, бо котрий було запише, то й побачить, що там нема думок. Тільки один туляк, земляк Воздвиженського, сидів коло самісінької кафедри, щоб його роботу було видко, і записував ту нісенітницю, маючи надію піти стежкою свого красномовного земляка.

Аудиторія Воздвиженського спорожнялась. Студенти перестали ходити на його лекції, а щоб аудиторія не була зовсім порожня, вони ходили по черзі по п'ять душ. Воздвиженський не вважав на увагу чи невагу своїх слухачів.

Зате ж він дуже вважав на ректорську ласку. Ніхто з професорів не запобігав так його ласки! Він умів підступити до кожного ректора, вмів улізти в його душу, прислужиться, притакуючи кожному його слову, постерігаючи кожний його замір. І виходило так, що ні один ректор не обходився без його. Тоді ще не було виборів ні на кафедрі, ні на побіч-

ну службу в академії. І Воздвиженський кожному ректорові встигав зайняти скрізь перше місце і розпоряджався академічними грошима. І за все це він доставав добрі гроші. При кількох ректорах Воздвиженський, з орденом на шії, мав право сказати: «Академія – то я!»

IV

Дашковичі жили в новому домі. Чистий і гарний був їх новий дім на два етажі, з здоровими світлими вікнами. Він стояв просто проти дому Воздвиженського, так що з вікон одного дому можна було дивиться у вікна другого, і не тільки дивиться, але навіть перекидатись словами. Степанида Сидорівна обвішала вікна гарними завісами, обставила вазонами з квітками. Кращі картини з батькового флігеля дочки попереносили до себе ще передніше. У батька залишався на стіні тільки праотець Ное з трьома бородатими синами та якась цариця в фіжмах, дуже заляпана мухами.

Дашковичів кабінет був обставлений шафами з книжками. Він зібрав писання всіх давніших, нових і найновіших філософів і все, що тільки стосувалось до його науки. Він любив науку для науки і все загрибався в філософію глибше й глибше. Більше й більше він засиджувався над книжками до пізньої ночі. І не раз Степанида пізньою добою входила в кабінет, просила його кинуть книжки, виривала навіть з рук і, розсердившись, гасила світло. Або часом вона входила з сестрою з гітарою в руках і давала йому несподівану серенаду. Обидві сестри починали грати, співать, починали балакать, сміятись. Дашкович знехотя мусив одривать очі од книжки, сварився, але, забалакавшись з ними, вставляв од стола, кутив сигару, ходив по кабінеті й слухав музику.

– Та вийди-бо в залу! – говорила до його жінка. – Дивись, яка в нас зала просторна, чисто опоряджена. Чи вже ж пак тобі нема де походить?

– Та одчепись собі! Хіба ж ти не бачиш, що я маю діло.

– Не діло нам голова, а ми голова ділу!

І Степанида без церемонії брала його за руку і витягала в залу. Марта помагала їй. Філософ мусив виходить в залу, хоч через силу, і гуляти. Побалакавши, погравши на гітарах, сестри одпускали Дашковича до кабінету, а самі розходились до свого хазяйства.

– Коли б пак була знала, що то за людина філософ, то була не йшла за тебе заміж, – говорила Степанида, сидючи з роботою в руках на софі в кабінеті свого мужа.

І часом до півночі вона сиділа в його кабінеті, вишиваючи що-небудь або плетучи. А він не звертав на неї ніякої уваги. Степанида тільки поглядала на його гладенький високий чистий лоб, нахилений над папером або над грецькою книжкою, на брови, що все були трохи стягнуті посередині лоба і насуплені над очима.

– Одже життя моє не дуже веселе з таким вченим чоловіком. Моя сестра щасливіша з Воздвиженським. Він, хоч і хамулуватий, і зателепуватий, але говорючий, веселий. З ним життя було б трохи миліше. Він накричить повну хату, пожартує з жінкою. – І її знов взяла зависність до своєї сестри, як позавидувала вона в той день, коли та заручалась з Воздвиженським.

– Розкажи мені, Василю Петровичу, що ти думаєш і пишеш? – спитала раз Степанида, побачивши, що її чоловік покинув перо й обперся об спинку стільця в спокійній позі.

– Я думаю те, що тобі в голову не поміститься, – одказав він, осміхаючись.

– А може, й поміститься! – промовила Степанида, дивлячись на його задуманий лоб, обрямований густим чорним волоссям, на його спокійну й поважну постать.

Тихо осміхаючись, Дашкович почав розказувати їй про філософа Канта. Жінка слухала, слухала, роззявила рота, позіхнула з усієї сили й зареготалась на всю хату.

– Ой, не говори! Не гай надаремно часу! Коли б тобі одно слово втямила! Чи й твої студенти так тебе розуміють, як я?

– Мабуть, трохи більше! Може, тобі ще розказати щонебудь про Спінозу або Локка?

– Ой, не говори, а то засну отут-таки в тебе на софі. Чи в тебе голова не крутиться од тієї філософії?

– Ні, хвалить Бога.

– А в мене б запаморочилась, якби я послухала хоч півгодини. Потривай! Я тебе таки витягну з твого кабінету!

Щоб витягти з кабінету свого мужа, Степанида задумала дати в себе вечір з музиками й танцями. Вона знала, що Дашкович колись танцював ззамолоду, навіть любив танці, хоч все те якось не гармонізувало з його філософською думкою й поважним прямуванням його розуму.

Тоді була вже пізня осінь. Степанида найняла на цілий

вечір чотири музики й напросила до себе гостей. Просторна, світла зала блищала чистотою й огнем свічок і канделябрів. Знайомі професори, урядовці й купці поприходили з жінками й дочками. Марта прибралася, як на весілля, в гарну білу сукню. Сухобрус, сивий, аж білий, розмовляв із знайомими купцями. Молоді професорівни й купцівни не схотіли навіть пити чаю та все ждали, щоб музики швидше заграли до танців. Дашкович мусив покинути свій кабінет, поховать своїх грецьких й німецьких філософів, вийшов до гостей і розмовляв з молодими дамами.

Степанида намовила свою сестру взяти до кадрили Дашковича. Проти його став один купець з молодою купчихою. Музики весело й голосно вдарили сигнал; пари посідали скрізь попід стінами просторної зали. Дашкович дуже одмагався, не хотів ставать, але Марта таки потягла його в танець.

Музики почали кадрили. Пари заворушились і розпочали танець. Дашкович просив свою даму показувать йому, казав, що він за своїми книжками зовсім, мабуть, забувся танцювать. Раз і другий він перейшов залу як треба, але зараз-таки почав збиваться. Дами почали подавать одна другій руки й переходить, а Дашкович ткнув і собі туди свою руку. Друга фігура пройшла гаразд, а на третій Дашкович знов збився. Всі розійшлись вбік, а він сам zostався серед хати, не знав куди притулиться, чи на той, чи на другий бік, і вертівся сюди й туди. Марта поклікала його до себе, а Дашкович, нахиливши голову трохи вниз і піднявши вгору палець, зов-

сім як на кафедрі, поплівся до своєї дами і перекрутився з нею нащось. Далі, врешті всього, заплутавшись між довгими сукнями Марти й молодії купчихи, він так шарпнув ногами, що стяг з купчихи сливе половину тонкої сукні, одідравши великий шмат од самої талії аж додолу. Побачивши таке лихо, Дашкович знов підійняв палець угору й нахилив голову додолу. Купчиха з обідраним боком втекла в другу хату. В думці вона кляла Дашковича і всіх філософів і зарікалась з того часу танцювать з філософами, хоч би вони були й європейські генії! З червоним, злим лицем вона вийшла з кімнати і цілий вечір ставала в танцях якнайдалі од Дашковича.

На другу кадриль Степанида поставила Дашковича танцювать з собою, правувала ним, показувала йому стежку і так присилювала його знов вивчить забуті танці.

– Ой, як низько мусила спуститися моя філософська мисль! – промовляв Дашкович, утираючи піт з лица. – Одже за найважчими філософами Німеччини я не втомлявся так, як за цими танцями, – говорив він, ледве одсапуючи.

Вже готували на стіл вечерю, як Дашкович тільки згадав, що він не перепросив купчихи, котрій обдер цілий бік. Він нахилив голову, насупив брови, підняв один палець вгору. Всі ждали од його якогось дуже цікавого слова. А він, постоявши трохи на однім місці, простягся до того кутка, де сиділа купчиха, і почав просити в неї пробачення. Купчиха осміхалась, говорила: «Нічого, нічого – те! То в танцях звичайна річ». Але в думці вона кляла філософів. Сукня була

дуже дорога й модна; її уста осміхались ласкаво, а очі лаяли, аж горіли!

– Що це ти так пізно схаменувся? – спитала в його жінка.

– Коли я тоді якось задумавсь! – промовив Дашкович. – Мені зовсім не в думці оці танці! Більше я тобі не танцюватиму! Нехай танцюють молодші за мене!

Однаке, неважаючи на своє зарікання, він мусив після вечері знов танцювати, бо його силувала ласкою й проханням молода й гарна жінка, а перед такими чарами ледве чи встоїть яка найтвердіша філософія. Степанида таки так вганяла свого філософа, що піт лив дощем з його високого чола, а чорні кучері аж поприлипали до висків.

Тим часом поважні гості, встаючи з-за карточного стола, сміялись з Воздвиженського, що він страшенно програвся в карти. Марта почула те, і її почало розбирати; вона знала, що Воздвиженський дуже погано грає в карти, однаке квапиться грати. Марта підступила до Воздвиженського й шепнула йому в вухо: «А що, чи багато карбованців продув у карти?»

Її різкий, неспокійний голос, її насуплені густі брови дуже вразили Воздвиженського. Він давно вже постерігав тверду вдачу своєї жінки. Сміливий, розпоряджаючий голос зобидив його.

– А тобі нащо? – тихо, але сумно спитав він у Марти.

– Як нащо? Хіба я не маю права тебе спитати? – сказала вона тихо й одійшла од його. Вона сіла невесела та все поглядала на той столик, де грав у карти Воздвиженський.

Як на тотей Воздвиженському дуже не йшла карта. Він сердився, вгонивсь в азарт і тим ще більше програвав. Партньори почали сміятись, що Воздвиженський знов нагнав на себе на карбованців десять. Марта не пропускала й слова з розмови коло того стола. Вона не видержала.

– Степане Івановичу! пора нам додому! Мені чогось нездорово.

– То йди собі, а я трохи пограю.

– Не піду я сама; йди разом зо мною. Партньори твої вибачать за твою жінку.

Воздвиженський зирнув на її лице. Її брови, очі, стулені міцно губи показували, що вона хоче постановить на своєму.

– Нехай тебе, серце, батько проведе; попроси батька, а я прийду незабаром.

– Я прошу тебе йти зо мною, бо я не зовсім здорова! – промовила вона, і голос її проти волі став твердішим і звернув увагу гостей. Дехто підступив ближче до стола і прислухався.

– Чого ти причепилась до мене! – промовив Воздвиженський до неї.

В Марти лице спahнуло рум'янцем од тих слів мужа.

– Не піду я сама, й з місця не рушу, доки ти не підеш зо мною! – промовила вона, аж трохи крикнула.

Воздвиженський спересердя встав, кинув карти й мусив йти з нею додому.

Дашкович бачив ту сцену і тільки думав: «Ну, Марта! ну,

характер. Слава тобі Господи, що моя жінка не така!» Воздвиженський тільки що переступив поріг свого дому, а Марта вже й накинута на його мокрим рядном.

– І скажи ти, на милість Божу! І нащо ти граєш в карти, коли ти більше програєш, ніж виграєш? – спитала вона так сміливо й наважливо, неначе судила його судом.

– А тобі яке діло, що я там в карти граю, чи що? – обізвався Воздвиженський.

– Як то яке діло! Як то так! То мені нема діла до того, що мій муж робить?

– А нема тобі діла! Твоє діло он! Дитина, колиска та кухня!

– Мені нема діла! – крикнула Марта, і її великі очі стали ще більші, а лице зблідло. – Є мені діло! – промовила вона голосно і з тим словом так стукнула по столі рукою навідлі, що ніби тому не можна було ні кришки не вірить. Вона стояла серед зали, висока, рівна й люта.

Воздвиженський вперше догадався, що його жінка має не тихенький голосок, не дівочий, медовий, а здоровий, енергійний голос і велику силу характеру. Він хотів зломить її.

– Чого ти кричиш на мене? – гуркнув він басом.

– Кричу, бо ти винен! Де твоє жалування? Чи ти давав мені його до рук? Чи я знаю, що ти маєш і скільки маєш?

– Нащо тобі моє жалування?

– На те, що я твоя жінка, а ти мій чоловік. Я повинна знати, що ти заробляєш і що маєш. Я й досі за твої гроші й оде-

жини собі не справила, гостинця собі не купила! Я не бачила й які твої гроші, а ми живемо на мої гроші, що наймаємо нижній етаж.

– Чого ти до мене причепилась! Я тобі не буду ні в чому давати одвіта!

– Ба будеш! ба мусиш! – промовила вона так твердо, наступаючи до його, що він мусив оступитись назад. Він побачив, що не переможе її словами й криком.

– Йди спати! – промовив він спокійніше. – Завтра буде доволі часу. Наговоримось, коли схочеш.

– Спати я піду, а ти в карти грошей не програвай, а коли програєш, то потроху. Свої гроші давай мені до схованки, бо я господиня в домі, я хазяйную; мені треба розміркувати, скільки стратить.

– Еге! то ти собі понашиваєш дорогих суконь, та сього, та того!..

– Не видумуй! Я маю розуму більш за тебе! Я знаю, що пошить і без чого можна обійтись.

– Ну, Марто Сидорівно! візьми лучче гітару та заспівай мені «Сизого голубочка» або «Соловейка»!

Ці слова допекли її до живого серця. Вона вийшла з кабінету і пішла до своєї кімнати. А Воздвиженський довго ходив по хаті та все думав, як то трудно постерегти жіночу вдачу. «А я думав, що вона добра, як янгол, що вона буде покірненька, богомільна, як купчиха, буде грати та романтичні пісні співать».

Вже перед світом заснув Воздвиженський. Сон його був важкий, тривожний. Думка про те, що він дуже помилився в характері своєї жінки, не виходила з його голови навіть у сні. Вперше тільки після вінчання вона так вимовилась прямо, виявила свою потайну вдачу. Йому було дуже цікаво побачить, яка-то вона буде завтра?

Воздвиженський встав рано. Надворі сіріло осіннє небо, закрите важкими темними хмарами, сірів рідкий туман над мокрою землею. Наймичка принесла шипучий самовар і поставила на столі. Двері з Мартиної спальні одчинились, і вона вийшла в широкій сукні й білій блузі. Чорна густа коса обкручувала голову по-сільській і була пришпилена великими шпильками. Воздвиженський глянув на її лице: воно було спокійне, але люте, як і вчора. Великі очі дивились сміливо й неласкаво, великі брови не підіймались вгору і нависли на очі. Ямочка між бровами не розгладжувалась. Вона сміливо підступила до стола, налила стакан чаю й посунула, а не подала Воздвиженському. Краплі чаю перескочили через криси і полились на мисочку. В руці не простигло вчорашнє завзяття. Воздвиженський заговорив до неї; він боявся, що вона не буде говорить. Але Марта була не з такихських: вона говорила, й говорила багато, а як більше сердилась, то більше давала волі своєму языкові. Голос її був твердий, неласкавий, він все переходив на самі нижчі тони.

– Чи ти й досі на мене сердишся після вчорашнього?

– Нема мені часу сердиться, – промовила вона рівним

твердим голосом.

В другій кімнаті писнула дитина. Марта побігла туди й забавила дитину. Звідтіль вона побігла до пекарні, переговорила з куховаркою, вислала її на Житній базар. З пекарні вернулась знов до стола й налила на ході чоловікові другий стакан чаю, не присідаючи до стола. Потім вона покликала горничну й звеліла їй прибирати в покоях. Вона ходила по хатах і командувала слугами, мов той воєвода військом. Під її оком, під рукою все приймало чистоту, все було в домі на своєму місці. Порядок виникав, де тільки ступала її нога кілька ступенів. Вона не присідала до стола й не пила чаю.

Напоївши чаєм свого мужа, вона вскочила в його кабінет. Безладдя в кабінеті пригадувало ту нечистоту, яка колись була за студентського життя в Воздвиженського в номері. Все лежало не на своєму місці. Книжки валялись на постелі й на подушках; одна подушка валялась на землі.

– Не зачіпай лишень там нічого! Я не раз просив тебе, щоб ти не перекидала моїх паперів.

– Як же не зачіпать, коли тут гидко глянуть.

– Нехай буде гидко! Що тобі до того! І не прибирай там, і не зачіпай! Ото яка чепуруха вдалась.

Невважаючи на його слова, вона почала стирати пил, збирати книжки, складати їх до купи на стіл. Воздвиженський вбіг до кабінету.

– Не зачіпай, кажу тобі! В мене все лежить на своєму місці. Ти мені помішаєш папери!

Змахнувши рушником подекуди порошок, Марта вийшла з кабінету.

Упоравшись, вона сіла до стола й пила чай. Воздвиженський прибрався і йшов на лекцію, запихаючи в кишеню свої жовті лекції, од котрих обсипались шматочки потертого паперу. Марта окинула його оком, як і завжди вона робила, коли він куди виходив. В його на шиї не було галстука, а з-під жилетки виглядав шматок білої сорочки.

– Подивись лишень на себе в дзеркало та тоді вже вийдеш з дому, – сказала йому Марта.

Воздвиженський зирнув у дзеркало, плюнув, поправив де-що й зав'язав шию.

Воздвиженський пішов на лекцію. На лекції з його думки не виходило гнівне й люте жінчине лице.

«Так оце та смиренна, богомільна купецька дочка! – вертілось у його на умі. – Так оце та Марта, що виросла під впливом “Печерського патерика” й чудовної Братської ікони Богородиці?»

Того дня лекція його була така погана та поплутана, що студенти слухали, слухали та й трохи не поснули, а тудляк-земляк позаписував таку нісенітницю, що сам аж за боки бравсь од сміху, переписуючи її начисто.

Воздвиженський вернувся додому на обід не зовсім спокійний. Він все назирив над жінкою за обідом. Вона більш мовчала, ніж говорила, і обзивалась дуже знехотя. Настав час вечірнього чаю. Марта знов посунула до мужа стакан чаю так

здорово, що чай хлюпнувся й розлився трохи на стіл. Вона не сідала пити з ним чаю та все чогось вешталась по хатах, ніби за ділом. Воздвиженський примічав, що не все вчорашнє скінчилось і що жінка має собі щось на умі.

Того ж вечора, розпорядившись у пекарні, заколихавши дитину, Марта ввійшла в кабінет мужа. Хо́да її була тверда, очі сміливі. Воздвиженський стривоживсь.

– Степане Івановичу! дай мені грошей, та ще й чимало! Вчора на вечоринці у сестри я одна була у старомодному чіпкові й старій сукні, тоді як ти там-таки програв не один, може, десяток карбованців.

– Ет, вигадала! Носитимеш і по старій моді.

– Якби ж пак що було! Коли вже й старомодне батьківське поносила, що мала. Степане Івановичу! не видумуй казна-чого та давай гроші, бо треба!

– А як я не дам! – сказав Воздвиженський трохи сердито.

– А як мені треба? – одказала йому Марта ще сердитіше й голосніше. – Я не дитина, зайвого не прохатиму. Ти знаєш, що в мене в хазяйстві зайва крихточка не пропадає.

– То добре робиш! Коли б у тебе і на моди не пропадала зайва крихточка...

Марта зблідла. Очі її з блискучих стали матові. Вона випросталась на весь свій високий зріст.

– То ти хочеш, щоб я одягалась на батьківські гроші? То ти хочеш, щоб твоя жінка ходила, як та обірвана циганка! То ти хочеш, щоб я була сміховищем для людей!

Її голос перервався. Од великого гніву їй захоплювало дух в горлі. Матові очі знов стали блискучі й сипали іскрами, губи зблідли. В очах, в лиці світилась така енергія, проти котрої насмілювався б йти тільки той, хто не зумів би того прочитати на її лиці.

У Воздвиженського самі ноги подалися назад. За кожним словом вона підступала до його ближче, а він все оступався назад до стола.

– Ти мені не віриш! Хіба я не хазяйка в домі? Хіба я не маю права стратити на те, що мені треба?

І з тими словами вона вийшла з кабінету й побігла в спальню. Мабуть, в самім повітрі розійшлась од неї сила й енергія, бо дитина без ніякого шуму прокинулась й закричала не своїм голосом.

Воздвиженський стояв і довго думав, потім одімкнув камоду, витяг гроші й одніс жінці.

– На тобі на твої капелюші! – промовив він і оддав їй гроші.

«От і вибрав богомолку!» – думав Воздвиженський, одходячи в свій кабінет.

Другого дня вранці, наливши чай Воздвиженському, Марта не посунула до його по столі, а подала йому в руки. Чай не хлопнувся в стакані. Зате ж Воздвиженському невесело пився чай того ранку.

Упоравшись, Марта пішла до магазинів, набрала собі на нову сукню доброго шовку, купила гарний білий капелюш,

зроблений по моді, з рожевими букетами; купила собі модний чіпок з жовтими розкішними квітками, котрі дуже приставали до її чорних кіс і темних очей. Між тими рожами були пришпилені золоті колоски пшениці.

Вертаючись додому, Марта не втерпіла; забігла до сестри похвалитись новомодним убранням. Обидві вони убирались перед дзеркалом, приміряли, оглядали й знаходили, що все те було куплено й недорого, і було дуже гарне, і до лиця їм обом. Степаниді так сподобався чіпок з жовтими рожами й золотими колосками! Той чіпок так приставав до її лиця, що вона вдвоє покращала. Вхопивши в одну руку капелюш, настромивши на палець другої руки чіпок, Степанида прожогом полетіла в кабінет до свого чоловіка. Вона так само докоряла йому недавно, після вечоринки, що всі купчихи були убрані по моді і що вона одна аж почервоніла перед ними в своєму допотопному чіпку.

Дашкович сидів коло стола й щось виписував з Канта, як Степанида вбігла в кабінет. За нею ввійшла Марта з лицем гетьмана, що оце тільки що взяв ворожий город і розбив вороже військо.

– А що! чи бачиш, як у людей буває! – говорила Степанида, тикаючи Дашковичеві то тією, то другою рукою з поначіплюваними квітками. – А бачиш? Тепер я вже, мабуть, найостанніша між людьми! Дивись!

– Дивлюсь і бачу! – промовив Дашкович, не кидаючи з рук пера. Він зрозумів, і нащо вона принесла все те, і чого

вона бажала.

– Ти тільки подивись, які колоски, які рожі! – казала Степанида й розгортувала перед його очима золоті колоски, котрі аж шелестіли.

– Бачу! бачу колоски й рожі, жовті й червоні.

– Тямиш ти! – і з тим словом Степанида наділа перед дзеркалом той убір, що незвичайно гарно приставав їй до лиця.

– А що? бачиш?

– Бачу! – обізвався Дашкович, знехотя задивляючись на свою гарну жінку, котра з золотими колосками на голові чогось пригадувала йому ерусалимлянку, невісту «Пісні над піснями».

– Ой ви, дочки Єви! – сказав Дашкович, зітхнувши й обертаючи очі на Канта. Невідомо, чи йому було шкода Канта, чи грошей.

– Щоб мені купив зараз такі золоті колоски! Чуєш? Давай гроші, та ще й зараз, бо не видержу!

І філософ мусив кидать Канта; він довго й не сперечавсь, потерся, пом'явся та й мусив доставать гроші. Жінка побігла до магазину за золотими колосками, а Дашкович хотів читати Канта, але в його в очах манячили золоті колоски, а під тими колосками чорні коси, а під кісьми чорні брови й очі жінчині. Він спробував писать лекції і замість Канта втирив – Степанида, засміявся сам до себе та й покинув роботу.

Справившись в магазинах, Марта вернулась додому й застала там чоловіка. Вона сховала всі свої закупки, не похва-

лившись навіть перед ним.

– Хоч покажи, чого накупила, – сказав до неї Воздвиженський.

– Нехай іншим часом. Як уберусь, то й побачиш! Ти не дуже квапишся показувати мені, що купуєш, розказувати мені, що робиш, – одказала йому Марта Сидорівна, вештаючись по хаті й не дивлячись на його.

Воздвиженський вгадав, що не вдоволив її, одначе все-таки сподівався од неї ласки й сякої-такої дяки.

– Марто Сидорівно! я оце думаю покликати до себе сьогодні ректора, інспектора, деяких архімандритів і професорів.

– Ти думаєш, а я не думаю, – тихо обізвалась Марта.

– Чом же ти не думаєш?

– Тим не думаю, що сьогодні й сама не маю часу, і слуги не гулящі. Нехай лишень передніше впораяться.

Воздвиженський постеріг, що не вблагав своєї жінки. Йому стало прикро й досадно. Злість підступила йому під саме горло.

– Марто Сидорівно! – крикнув він. – Я велю... я попрошу на сьогодні гостей!

– Степане Йвановичу! я не велю! Не проси на сьогодні тих ченців, бо я не буду коло їх панькатися. Нап'ються чаю та й додому поїдуть! – Марта промовила ці слова, дивлячись вбік, зумисне одвертаючи очі од чоловіка. Вона хотіла тим показати, що має його слова ні за що.

– Клопіт мені з тобою! Я не звик до такого тону! Я не хочу чути од тебе такого тону! Я не хочу слухати од своєї жінки нічого такого!

– Коли не хочеш слухати, то позатикай вуха! – сказала Марта, подивившись йому бистро в вічі, і так задзигоріла язиком, що він ледве встиг розібрати ті слова.

Воздвиженський побачив, що вести далі діло було б і недобре, та й надаремно.

Марта довго терпіла, як Воздвиженський обходився з нею, вважав її за нижчу од себе, ніколи не радився з нею, робив по-своєму все, ніколи й слова не сказавши про те своїй жінці. Горда, розумна й завзятуша, як щира українка, Марта зовсім не була зугарна по своїй вдачі кориться деспотизмові чоловіка, а навпаки, їй бажалось всім правувати в домі і в хазяйстві. Воздвиженський вивіз з Тули зовсім інший погляд загалом на всіх жінок. Мартина енергія й злість зовсім збили його з пантелику. Воздвиженському заманулось зломити її: він попросив до себе того ж таки вечора ректора, інспектора й ще кілька архімандритів, котрі колись могли стати йому в пригоді.

Того ж вечора підкотила під дім Воздвиженських одна й друга карета. Звідтіль вилізли архімандрити з хрестами на шиях, в дорогих шовкових та оксамитових рсях. Вони придержували бороди й хрести на грудях лівими руками, як-то придержують сільські молодичі намисто з дукачами, нахилившись часом низько. Архімандрити ввійшли в залу Воз-

движенського, всі гладкі, червонолиці, причесані, облиті пахощами. Вся зала сповнилась неначе ароматами Лівану й Аравії.

Вони сподівалися зустріти в гостях багато прекрасного полу. У ректора коси були позакручувані в дрібні локони. Архімандрити посідали в фотелях, на дивані і заговорили енергічними, зовсім не аскетичними голосами. Деякі весело і дуже голосно реготались, ждучи гарних дам і столів, заставлених всякими напівками й наїдками. Воздвиженський вертівся коло їх, присідав коло ректора та все поглядав на двері. Марта не виходила. Горнична внесла тільки чай і до чаю не дуже пияницьку паляницю.

Воздвиженський пішов в жіночину кімнату. Марта, бліда як стіна, поралась коло самовара й бистро зирнула на його своїми великими очима.

– Та вийди, будь ласка, до гостей!..

– Не вийду! – тихо промовила вона, бо здержувала голос. Її лице одразу налилось кров'ю. Великі очі блищали. Од неї аж пашіло вогнем! Здається, ніби вона вся стояла в полум'ї з головою.

Воздвиженський почувив те полум'я в кожному пружку її лица, в кожній фалді її одежі. Вся його енергія хто його зна де й ділась; він побачив, що шкода й заходу, і мовчки вийшов з кімнати, куди долітав регіт товстих і веселих архімандричних голосів.

– Йди сам, регочись там з ними! – промовила Марта йому

навздогінці.

Воздвиженський вийшов до гостей як опарений. Він хотів розмовлять, але слова зникали з його пам'яті, десь злизали з язика.

Архімандрити випили чай, пореготались, потім заскукали. Guestів більше не приходило, бо Марта навіть не просила Дашковичів. Воздвиженський просив вибачать за свою не зовсім здорову жінку, і архімандрити встали мовчки й невеличкого прощались з хазяїном.

Воздвиженському було сором. Йому хотілось піти й сказати докір жінці, та він тепер її постеріг... Він ходив по залі, терся коло порога, та боявся переступить. Кілька разів він уже підіймав на поріг ногу, але все неначе з-під порога вискакувало полум'я й пекло йому ногу.

Він таки перемиг себе і вступив в жіночину кімнату. Од моральної втоми він не зміг стояти і спустився на стілець. Глянув він на Марту, кругом неї пахло таке саме полум'я, як і недавно перед тим.

– Наробила ж ти мені сорому! – сказав Воздвиженський, і в голосі його задзвеніла жалість; його голос був якийсь прохаючий, багато м'якший.

Марта зараз постерегла ту зміну, і полум'я кругом неї поменшало.

– Не бійся! Попросимо іншим часом, то й приїдуть, і нап'ються, й наїдяться.

– Як же я буду після цього дивитися їм в очі?

– Прямісінько й простісінько; подивився в очі, та й годі.

– Добре тобі таке казати отутечки в хаті. Але стань ти на моє місце!

– Хто його зна, яке там твоє місце! Живу з тобою в парі, а од тебе не чула про твоє місце.

Мартин голос затремтів, але дуже-дуже легенько.

– Скільки живу з тобою, я не чула од тебе, яке ти місце займаєш, і скільки грошей достаєш, і де їх діваєш. Я тільки од людей перечула, що ти там десь і правуєш, і редактором.

В словах її почувся докір, але голос став тихий, звичайний. Вона почувала, що вже зіграла злість, провчила чоловіка.

– Яка ти чудна! Хіба ж тобі не все одно, чи я там редактор, чи економ.

– Ти чудний, а не я чудна! А якби ти завтра став старцем-прохачем? Чи скажеш, що мені було б усе одно?

– А мені здається, що мої діла зовсім тобі не потрібні й не цікаві для тебе.

– А мені здається зовсім інакше! Якби ти був добрий, ти б мені усе розказав, ти б у мене попросив у всьому поради... Ти б мені розказав хоч з самої цікавості!.. А то ти ховаєшся од мене, мовчиш, маєш мене за наймичку, чи що, не варту уваги й поради. Чи я знаю, що ти заробляєш? Чи я знаю, де ти все те діваєш? Чи ховаєш його дітям, чи гайнуєш, пускаєш на вітер? Так недобре робить, хоч ти людина вчена, а мене маєш за темну купчиху... Та потривай! І я не така темна, як

тобі здається!

Ці останні слова вона знов вимовила з злістю, і вогонь знов купиною схопився кругом неї. Завзяття знов блиснуло блиском з її темних очей.

Воздвиженський вже був роззявив рота, щоб оборонятися, але, почувши те полум'я, знов стулив його. Язик сам прилип до піднебіння.

– Ой ти, Боже мій! – крикнув Воздвиженський і схопився з місця. – До цього часу жінка була як жінка! Скажи ти мені, що з тобою сталося? – спитав він у Марти, згорнувши руки й дивлячись їй у вічі.

Марта навіть не глянула на його й поралась коло колиски.

– Скажи ти мені, на милость Божу, що з тобою сталося? – спитав у неї Воздвиженський удруге, ближче приступивши до неї.

– Йди спати! – одрубала вона йому, сердито зирнувши на його.

– Але скажи ж мені, чого ти од мене хочеш? Що з тобою трапилось?

– Те сталося, що й було! Йди та передніше винеси гроші на харч, бо тих, що ти дав, вже не стало!

Воздвиженський вийшов і промовив з великою досадою:

– Ти камінь, а не жінка!

Він довго ходив по своєму кабінеті та все думав та думав... Він почував і бачив, що жінка не тільки що не покоряється йому, але командує ним, чинить свою, а не його во-

лю. Він почував, що все нижче й нижче спускається й падає під Мартин черевик. Вважаючи на її вдачу, на завзятість, він тратив всяку надію перемогти її.

«Чи не вдіє чого з нею батько? Піду пожаліюсь старому, намовлю його... Може, він своїм «Патериком» та патріархальним впливом вижене з неї той дух вередів».

Воздвиженський пішов до флігеля крадькома – жаліться на свою жінку.

Сухобрус, вислухавши його слова, підняв руки вгору і трохи не заплакав. Він добре знав вдачу своїх дочок, але, покладаючись на свій батьківський авторитет, він обіцявся піти другого дня до Марти й уговорить її.

До півночі Сухобрус молився Богу за свою Марту, щоб Господь зм'якшив її серце. Вибравши час, як Воздвиженський вийшов з дому, він пішов до Марти.

Марта сиділа й шила. Сухобрус поздоровкався і, знаючи свою Марту, ніяк не міг приступити до діла.

– Як сьогодні погано надворі... – сказав він, потираючи руки, ніби од холоду.

– Сідайте ж, тату! Чого ви стоїте?

Сухобрус не сів і знов терся та м'явся... Марта догадалась, що він за чимсь прийшов, та не сміє сказати.

– Мабуть, ви хочете мені докорять, що я вчора вас не покликала в гості? Але я й сама до гостей не виходила.

– То-то й лихо, що ти не виходила... не послухала свого мужа...

Марта за все зараз догадалась й осміхнулась.

– Мабуть, жалівся вам на мене? Еге, так? Признавайтесь, тату! – сказала Марта спокійно, навіть весело. Вона уперед була дуже безпечна за свою перевагу, бо добре знала батька, знала й себе.

– Як-таки можна тобі не слухать свого мужа? Він же старший в домі, він голова в сім'ї.

– Нехай вибачає. Він старший, і я старша! Ми в цьому рівня.

Сухобрус прийняв академічну поставу й почав вговорювати ніби по-вченому.

– Марто! ти еси жона його! Ти повинна покорятися йому, бо сам Бог так звелів: «Жена да убоїться свого мужа», – так глаголе Святе Письмо. В домі повинен бути один старший. Двом старшим разом не можна бути. Марта зараз постерегла, звідкіль віє вітер.

– Я це, тату, давно знаю. А чи була ж наша небіжка мати у вас слугою? Чи не були ви рівні в домі?

– Ми люди простіші, а Воздвиженський людина – не нам рівня. Ти вважай на його розум, на науку. Покорись йому, серце! Ради мене, ради свого батька, не сперечайся з ним. Люди почнуть зараз судить, рознесуть по городі. Про нас і передніше йшла не зовсім добра слава. Він, правда, трохи якийсь цупкий, тугий! Але до всього можна звикнуть.

– Тату! не гнівайтесь на те, що я маю казати. Ви мене знаєте змалку; ви знаєте, що я й вам, і матері була покірна, бо ви

до мене були добрі. Але до всього... не можна звикнути. Чи можна ж звикнути до лиха, до сварки?

– Оце вигадала не знати що! Хіба ж він таки підіймає на тебе руку...

– О! якби ще підняв на мене руку, то я б йому руку покусала, і добре-таки покусала б!

– Ой Марто! ти таки зроду опришкувата й уперта! ти й малою така була, сказать тобі правду. Але будь же тихіша; знай, коли змовчать, коли й обізваться, а коли й стерпить, – вмовляв Сухобрус свою дочку.

– Ви, тату, говорите до мене, наче до маленької, – сказала Марта, осміхнувшись. – Він, тату, мене зневажає, має мене за невчену людину, нічого мені не говоре, не порадиться зо мною, жалує давать мені до рук гроші. Він од мене таїться, а я од його не таюсь.

– Який тепер світ настав! І все-то слідкують, висліджують!., кмітять! Чи поважає, чи не поважає пак чоловік! А ми за це не знали, а проте прожили щасливо цілий вік. Ой Господи! Що то далі буде на цім грішнім світі!

– Добре, що ви так одразу зійшлись й погодились. А от я-то не оступлюсь од свого слова ані на ступінь! Я його присилую мене поважать, мене за все питать, радиться зо мною або й попросить.

Голос її піднімався все вгору та вгору. Останні слова Марта аж крикнула.

– Та чого ти кричиш! Я ж ні в чому тут не винен!

— Бо ви, тату, микаєтесь, куди вам не слід! Де два б'ються, третій не мішається, бо й третьому достанеться.

— Цить! цить! цить! Не буду вмикуватися! — промовив Сухобрус, та за шапку, та з хати! Так і майнув через подвір'я до своєї хати.

Йдучи з лекції, Воздвиженський забіг до батька в магазин і розпитав за все. Похнюпивши голову, він пішов до господи, де стріла його Марта. Як не таїлась вона, але її очі сміялись і на губах перебігав осміх. Вона навіть весело дивилась йому в вічі, любенько говорила до його. Воздвиженський добре розумів, що вона радіє, навіть трохи глузує з його. Його брала злість, бо його принцип деспотизму в сім'ї й послухання жінки Марта потоптала ногами.

Воздвиженський зрозумів, що треба йти на мир, що Марта зробить те, що схоче, й буде поти коверзувати і глузувати з його, поки її воля.

Смачно пообідавши, Воздвиженський заговорив до Марти дуже солодким голосом, так що вона й не втямила спершу, до чого воно йдеться і до чого він прямує. То була його прелюдія.

Побалакавши любенько то про се, то про те, Воздвиженський приступив до діла.

— І чого нам, Марто Сидорівно, войдуватися? Я й сам не знаю, як воно в нас пішло на нелад! Ми люди, хвалить Бога, не вбогі; маємо всього доволі. Нам зовсім нічого лаяться та змагаться.

– Отак і я, Степане Івановичу, думаю. Ми не вбогі, маємо всього доволі. Нам нічого свариться. Чи прийде вечір, чи п'ємо чай, то сісти б та й побалакати любенько, порадиться гарненько про все. В нас є вже сім'я...

– Ще й більше буде, – перебив її розмову Воздвиженський.

– Само по собі, що буде! Чом би пак нам не порадиться, як би краще хазяйство своє повести, як би якісь плани зробити. В нас же є батько, а що батькове, те наше.

– Ти розумно говориш, Марто Сидорівно!

– Сухобрусів нерозумних ніколи й не було в Києві! Та й таких ніхто й не запам'ятає ніколи! І дядьки наші багаті й розумні, і наш батько, хоч і був бідний, та з нічого розвів дещо! І ми розведемо, як будемо розуму держатися та підемо сухобрусівською стежкою. От з нашого дому маємо дохід... Час би дещо і в банк покласти, щоб проценти наростали для дочки...

– А ти, Марто, хіба дещо придбала?

– А чом же й не придбати то з сього, то з того? В контрактний ярмарок був за квартири заробіток добрий. А ти ж? Чи придбав хоч трохи з свого редакторства та професорства?

– Є там трохи зайвих грошенят, – промовив Воздвиженський знехотя якось.

– То оддаймо, що маємо зайве, в банк, – сказала Марта.

– Про мене, оддаймо!

І вони разом, неначе змовившись, пішли в свої кімнати й вернулись до зали, держачи в руках капшуки з грішми.

– Ого! та й ти чимало зібрала з свого хазяйства! – сказав Воздвиженський, трясучи Мартиним скарбом.

– Ого! та й ти, бачу, не все програв у карти! – весело сказала Марта, підіймаючи рукою добрий капшук з грішми. І вони посідали любенько вкупці та й почали лічити гроші. Полічили вони всі гроші. Грошей було чимало. Вони обоє були дуже раді одно одному і, налічивши чималу суму, зовсім помирились того вечора.

– Завтра я сама одвезу гроші до банку, – сказала Марта.

– Про мене, й одвези! – одказав їй Воздвиженський, оддавши їй до рук всю суму.

– Яка шкода, що купецтво зовсім занедбається в нашій фамілії, як помре наш старий батько! – сказала Марта.

– А справді, велика шкода! Крамарство корисніше, ніж наша наука. Як я завидую, як побачу купчиків за прилавком в магазині! В мене аж руки сверблять, щоб розгортувать крам та мірять матерії аршином.

І Воздвиженський обперся обома руками об стіл, як роблять купці за прилавком, почав мірять аршином матерії на повітрі. Всі його манери, весь його хист був щиро купецький, неначе він стояв і справді в магазині та міряв аршином матерії.

– Правда, Марто Сидорівно, ми тільки дурнісінько сердились?

– А правда, Степане Івановичу! І чого нам свариться! І нащо нам те здалося! А яка це притичина для миру й спокою

в нашої хаті.

Самі руки Мартині налапали гітару. Вона взяла й почала натягувати струни й направляти гітару. Самі пальці почали брати веселі акорди, і незабаром гітара задзвеніла в Мартиних руках, аж стіл затрусивсь. Воздвиженський слухав з великою охотою й почав підтягувати голосом.

– Заспівай, жінко, якої-небудь! Давай на радощах згадаємо давнину!

Марта почала співати: «Катя в рощице гуляла». Її голос, високий та дзвінкий на високих нотах, вже трохи хрипів на низьких, неначе розколота посуда. Дуже радий мирові, Воздвиженський ходив по хаті, позакладавши руки в кишені, й співав чудовим, дзвінким басом. Піснею скінчилась між ними незгода, і настала в хаті мирнота на довгий час.

– Може, запросимо на цьому тижні ректора й архімандритів? – питала Марта. – До того часу слуги будуть вольні.

– А коли ти того хочеш, то й покличмо!

– Бо тоді якось зовсім не випадало! Такий був час... зовсім недобрий...

– Еге! зовсім тоді не випадало! – сказав Воздвиженський та й замовк.

І довго вони балакали, грали й співали. Марта не втерпіла і того ж таки вечора побігла до сестри.

– Сестро! чи ти пак знаєш, що мій Степан Іванович став зовсім інший?

– Невже! – сказала Степанида.

– Атож! Тепер зо мною вже й радиться, й гроші дав мені до рук. Завтра одвезу в банк. А твій як?

– А мій такий, як і був... Як почав раз ділитися зо мною своїми мислями та думками, як почав читати якогось філософа, то я трохи не заснула. Все сидить, і од стола трудно його одтягти, а гроші десь ховає, і добре ховає од мене, і дає видавцем, як треба. Як же ти свого загнуждала? Порадь мене, як рідна мати!

– Ой сестрице! набралась я мороки, а таки на своєму постановила. Я йому виварила воду раз і другий! Тепер мене слухатиме й поважатиме. Причепись і ти до свого, та причепись добре!

Марта розказала, як вона виварила воду Воздвиженському і як з ним погодилась.

– Треба й на свого філософа тупнуть раз та другий! – сказала Степанида. – А то й мій вдався трохи скупий. На філософські книжки то й гроші є, а як для мене, то й нема! Піду оце таки зараз до його!

При тих словах вона пішла в кабінет до Дашковича. Дашкович сидів над німецькою книжкою, наморщивши лоба. Степанида прожогом вбігла в кабінет.

– І скажи ти мені, на милість Бога! Чи є в світі така безщасна жінка, як я? – так почала Степанида Сидорівна.

Дашкович підвів голову й дивився переляканими очима на свою жінку, витріщивши на неї очі.

– Що з тобою сталось? – спитав він її.

— Що зо мною сталося... Я вже не кажу про те, що ти покинув мене задля оцих книжок, що ти слова зо мною не промовиш та все човпеш, що ти зав'язав мені світ. Чи так же буває в других людей? Чи так же живуть Воздвиженські?

— А як же живуть Воздвиженські? — спитав він у жінки.

— Вони не марнують грошей на не знати які філософські книжки. Та в нас же сім'я! Чи вже ж ти даси в придане дочці оцей філософський хмиз? А Воздвиженські сьогодні одвезли вже гроші в банк. Сестра насправляла собі модної одежі. А ти про мене, молоду, не дбаєш; і сам не вбираєшся полюдській, і мене водиш, як бог зна кого! І бог зна, де ти ті гроші діваєш? Хіба ж я за те знаю? Га? Скажи? Скажи?

Дашкович схопився, висунув з стола шухляду з асигнаціями й сунув в руки жінці.

— На, голубко, тобі гроші! Накупи, про мене, золотих колосків і рож, скільки хочеш, та дай мені спокій, — сказав він і сів знов за стіл.

Степанида побігла з кабінету до сестри лічить гроші.

— А бач! — сказала їй Марта.

— Бачу! — промовила до неї Степанида.

І Дашкович згадав свій давній сон про голубку...

▼

Тим часом Сухобрус старівся і впадав у містицизм. Він дуже часто почав їздити в лавру, часто ходив в печери, кожного ранку ходив знаменуватися до Братської чудовної ікони Богородиці і натщесерце в неділі і в празники пив почаївську

свячену воду. Він мав багацько знайомих ченців у лаврі і на печерах, заходив до їх в келії, сповідався, любив розмовлять з ними про святе, сидячи в садку під деревом на печерських горах. В його флігель все частіше навідувались сиві ченці, русяві й чорняві молоді послушники. Дочки й зяті бачили те й страхались тих ченців, щоб вони не порозносили дечого з флігеля на монастир... Сухобрус часто справляв у себе панахиди і все глибше та глибше зачитувався в «Житія святих».

Раз, начитавшись про спокусу од бісів, Сухобрус ліг спати й прокинувся опівночі дуже переляканий. Тільки що він заплющив очі, а йому уявилось, що хата освітілась, як блискавкою. Вдарив страшний грім, і раптом одчинились двері і всі вікна, неначе якоюсь невидимою силою. В одчинені двері вступив якийсь святий, а за ним янголи. Він очмарів з дива. Коли придивиться він, аж у того святого курячі ноги, а в янголів крила, наче в кажанків, ще й у всіх ззаду тяглися довгі хвости. Оглянувся він на вікна, аж туди заглядали престрашні голови: цапині, і курячі, й собачі, та всі з цапиними бородами і в німецьких ярмулочках. Ще дужче гуркотів грім, і всі чорти поперекидались панками з хвостиками й ріжками і почали стрибать навкруги Сухобруса. Дідьки пищали, вищали, висолоплювали язики, вищиряли зуби, клацали зубами, наче вовки, а навіпісля кинулись на Сухобруса й почали його душити.

Прокинувся він блідий як смерть. Піт лився з його лоба. Він був такий втомлений, ніби й справді гадав по хаті з ти-

ми дідьками. Спросоння він так голосно закричав, що побудив слуг. Наймички вбігли з світлом і почали з переляку хреститися. Сухобрус трусився, неначе його трясла пропастиця. Йому принесли почаївської води; він напився, помазав собі очі й груди і почав молитися та хрестить вікна й двері. Одна наймичка побігла й збудила Воздвиженського; він прибіг і почав заспокоювати Сухобруса.

Од того часу Сухобрус боявся сам спати і клав у своїй кімнаті одного прикажчика. Зяті й дочки, порадившись, задумали викрасти од Сухобруса всі книжки.

Тільки що Сухобрус пішов до крамниць, Марта й Степанида прийшли у флігель і познаходили прездорові книжки «Житій» та «Патерика». Напнувши на плечі бурнуса, вони позабирали ті книжки під пахви й винесли з хати, так що й наймички навіть того не бачили. Вони ледве дотаскали їх до дому Воздвиженського й сховали в скриню на самісіньке дно.

Вже не швидко оглядівся Сухобрус за книжками. Після того страшного сну він був втратив смак до їх, але якось зоглядівся – і не знайшов книжок. Він почав питать в наймичок, в прикажчиків, але ті одмахувались руками: казали, що ті книжки їм зовсім ні для чого не потрібні. На зятів, на ченців він не міг і подумати і впевнився, що хтось чи вдень, чи вночі уліз у вікно і покрав усі книжки.

Сухобрус усе ходив та бідкався, аж дочкам було його шкода. Воздвиженський постеріг, яку вартість мали ті книжки

для Сухобруса. Взявши одну книжку «Житій», він пішов до Сухобруса в флігель.

– Тату! чи ви бачите, що я достав? – сказав Воздвиженський, показуючи йому книжку обіруч.

– Голубчику! Степане Івановичу! І де це ви її достали? До смерті буду молитися за вас Богу!

– Купив на точку! Мабуть, її продав той, хто вкрав у вас.

– Буду ж я кожного ранку забігать на точок, може, й інші книжки набачу.

– Не бігайте, тату! Нехай вже я сам бігатиму молодшими ногами.

– Спасибі вам, дай вам Боже здоров'ячка! – говорив Сухобрус, обнімаючи його й цілуючи.

«Добре діло йде! – подумав Воздвиженський. – Може, старий одпише флігель мені одному...»

– Степане Івановичу, найму за вас акафіст Братській Богородиці.

– Про мене, тату, найміть, тільки не дуже лиш читайте ці книжки, бо знов снитимуться янголи з пазурами.

– Еге! смійтесь, смійтесь! Ви добре знаєте, що не до кожного дідьки приступають... Бо не кожного Бог благословить... Хто недобре робить, до того, певно, вже й дідькам не треба приступать.

Сухобрус свої сни вважав за милість Божу й думав, що то він вже присвятився. Він почав ще частіше їздить в лавру; ще більше ченців і слимаків приходило до його в гості.

Тим часом Воздвиженський радився з Мартою, що було б дуже добре, якби батько одписав на їх самих флігель. Марта почала підлещуватися до батька, дуже часто бігала до флігеля і таки не втерпіла: попросила одписати флігель їм самим. Батько вволив її волю: одписав в духовниці Воздвиженському флігель, а все, що було в флігелі, і всі гроші, які мав, він звелів розділити пополювині.

Вже Сухобрус часто думав про свою смерть. Трохи не кожного місяця він готувався до смерті, говорив, сповідався, наймавав акафісти, подавав на часточку, роздавав милостину старцям і часто годував і напував ченців та послушників. Він так вірив у свою добрість, у свою чистоту, що як заслаб, то спокійно дожидав смерті. Всі його думки давно покинули землю. В останній час він линув думкою вже на тім світі, де в безкрайньому небі. В неясних, в розлитих формах йому з'являвся той світ, ніби безкрає, глибоке, синє небо, де ніби плавали цілі полки прозорих янголів у легеньких ясно-рожевих, золотих і зелених убраннях, – де на чорних хмарах стояли дідьки на митарствах. Митарства здавались йому якимись поліцейськими конторами, повними рогатих і хвостатих дідьків. В надзвичайній красі з'являвся йому рай з якоюсь брамою з щирого золота й срібла, обсіпаною дорогими камінцями, а за тією брамою він неначе бачив якийсь пишний садок з надзвичайним деревом і овочами, з райськими птицями, з зеленими левадами, де текли ріки з кришталю в золотих та срібних берегах. Він неначе вже бачив зо-

лотий престол на хмарах над тим чарівничим садком, а од того престолу, наче од сонця, лився світ, як од тисячі сонців. Як той пишний сон, що часом залишає в душі справдішнє почування, навіть після того, як людина прокинеться, той чарівничий рай мав його до себе якимись надзвичайно солодкими пахощами, надзвичайною гармонією музики, святих пісень, шуму кришталевих рік. Сухобрус заслаб, а те дивне диво втишувало його муки, не виходило в його з голови, з серця. Почались передсмертні муки, і душа його стривожилась. Він усе брав за руки то дочок, то зятів, неначе боявся випустить чужу руку, неначе шукав чиєїсь помічі. Він усе просив позаслонять вікна. Його голова все одверталась до стіни. Зяті й дочки не одступали од його, поки він і вмер.

Поховали діти батька та й недовго журились. Дочки трохи поплакали, але швидко втерли очі й забули про його. Зяті так зовсім не тужили. А тим часом діти заспівали іншої пісні, як настав час ділитись батьківськими спадками. Ця діляниця вийшла трохи чудна.

В залі Воздвиженського зібрались зяті й дочки і прочитали батьківську духовницю. Все було гаразд, доки не дочитались до флігеля. Тільки що Воздвиженський прочитав, що флігель оддається самим Воздвиженським, як Степанида зблідла, трохи не зомліла і на силу опам'яталась.

– То це так, сестро? – промовила Степанида до Марта. – То це така твоя добрість? То це ти так направила ще за життя небіжчика нашого батька, царство йому небесне, віч-

ний покій! Я не знала, що так буде.

– Сестро! чим же я тут винна? Така була воля нашого батька ще за його живоття, вічний покій його душі! Я тут і сном і духом невинна.

– Не знаю, хто й винен. Хіба стіни та вікна винні. Воно пак добре ближче жити, частіше до батька ходить, піддобрюваться, підлещуваться, – говорила Степанида Сидорівна, похиливши голову.

– Може, хто піддобрювався і підлещувався, тільки не я. Чим же я винна, коли Бог навів нашого батька, царство йому небесне, на таку путь, на таку думку.

– Навів Бог на таку думку, якої треба було Воздвиженським, а не на думку Дашковичів.

– Я не знаю, як воно буде. Я не пристаю на це. Все по половині, та й годі! І дім нехай буде по половині! – сказала Степанида, махнувши рукою і піднявши голос з останньою фразою.

– Так, сестро, буде, як хотів наш батько, легко йому лежать і землю держати! Дім буде наш, бо й стоїть на нашому подвір'ї.

– А я кажу, що не ваш!

– А я кажу, що наш!

– А я-бо кажу, що не ваш! – крикнула зопалу Степанида, неначе од тих слів так би і сталось, як вона скаже. – То надаремна річ. В духовниці не так написано. А рештою поділимося, як в духовниці написано. Я на те пристаю.

– Ще й на те, сестро, не приставай!

– Бо пристаю! Що правда, то не гріх!

– Була колись правда, та заіржавіла.

– Годі тобі домагатися, бо нічого не pomoжеться, коли в духовниці так написано, – обізвався Дашкович, – що ж маємо діяти, коли так розпорядився небіжчик. Маємо собі опрічне житло, та й житимемо якомсь.

– Розпорядились живі, а не мертві, – сказала Степанида й вийшла з хати. За нею вийшов і Дашкович.

Як не сердилась Степанида на Воздвиженських, одначе треба було мириться з ними, бо ще не було розділене між ними батьківське добро.

Колись світлий, чистий, веселий Сухобрусів флігель був тепер закиданий, наче хамлом. Все добро, що було сховане в скрині, в кімнаті, в пекарні, в хижці, в коморі, навіть на горищі, – все те було знесене в залу й кімнату, все те було кинуте й валялося жужмом, купами по столах, на підлозі, по вікнах. В одному кутку лежали пухові подушки й перина, на столах і на вікнах стояли купи тарілок і всякого посуду. Де колись на вікнах стояли вазони з квітками, там тепер стояли горшки, каструлі, лежали сковороди. На стінах стирчали цвяшки, де колись висіли картини й образи. Павуки встигли вже позасновувати усі кутки, перекидаючи павутиння на цвяхи, навіть на розкиданий посуд. Не стало хазяїна в оселі, і почала панувати за його слідом пустиня. Миші бігали по помості, а мухи покинули хати і своїм гудінням не ворушили

мертвої тиші. Все натякало на смерть, скрізь зник дух життя. Тільки велика картина Ноя з синами стояла на перині і своїм стародавнім сюжетом ще більше натякала на смерть і спустошення.

На те кладовище, в ту не кімнату, а ніби в комору, що так недавно була світла й очепурена, ввійшли Сухобрусові зяті й дочки. Воздвиженський держав у руці цілий листок паперу, навкруги списаний; там були записані всі небіжчикові речі. Зяті й дочки почали ділитися. Найбільше завзяття показувала Марта. Дашкович примостився на скриньці, згорнув руки й довго дивився на дам, котрі бігали по хатах, підіймали де-що з підлоги, говорили, кричали й махали руками.

Вже сонце високо піднялося над київськими горами, а вони все ділились; вже минув час обіду, а вони все ділились та ділились. Воздвиженський спочатку вмикувався в цю справу, але швидко втомився й сів собі на скриньці попліч з Дашковичем. Дашкович думав, думав та під шум і лепетіння жіноче зовсім задумався і перелетів думкою в трансцендентальний світ філософії. Вже сонце пішло за київські гори на захід, а невтомленні сестри все гомоніли, сперечались та все ділились.

– Киньмо та ходім обідать! Нехай йому нечистий! – крикнув Воздвиженський і вже хотів вийти з хати.

– Потривай трошки! ще й зосталось тільки, що подушки та перина, – промовила Марта.

– Діліться вже до кінця; діліться та кінчайте сьогодні, бо

завтра я сюди вже не прийду: так обридло, – сказав Воздвиженський і знов сів на скриньці.

Марта і Степанида приступили до подушок і почали їх ворухити. По хаті пішла страшна суха курява, наче густий дим валував клубками, підіймаючись проти сонця.

Всі закашляли й затулили носи.

– Як же ми теперечки поділимо постіль? – спитала Марта.

– А так поділимо! – одказала Степанида. – Ти, сестро, візьмеш перину, а я візьму три подушки.

– Е, ні! потривай! Так, сестро, буде недобре! – сказала Марта. – Коли мені припадає перина, то нехай же буде моя й одна подушка.

– Е, ні, сестро! Для тебе вже буде занадто, а для мене буде кривдно! – сказала Степанида.

Подушка й перина були дуже гарні й великі, ще й до того з чистого м'якого пуху. А обидві сестри дуже любили гарну постіль і м'які подушки.

– То як же це воно буде? – спитала знов Марта.

– А так буде, як я кажу, – промовила Степанида. – Ти, сестро, бери дві подушки, а я візьму одну подушку й перину.

– Нехай-бо не так буде! Лучче ти, сестро, візьми дві подушки, а я візьму одну подушку й перину, – сказала Марта.

– Сестро! гріх тобі Бога гнівить і мене кривдить. Ти взяла флігель, ще й перину хочеш загарбать, – сказала сердито Степанида.

– Сестро! сама ти гнівиш Бога й тривожиш батьківські

кістки! Чи то ж я узяла флігель? Хіба ж не батько-небіж-чик, царство йому небесне, одписав мені його? – сказала Марта.

– Годі тобі, Марто, сперечаться та все на батька звертать! Може, скажеш, що й перину одписав тобі батько? – промовила з запалом Степанида.

– То як же воно оце буде? – сказала Марта. – Або ти бери дві подушки, а я візьму перину з подушкою, або я візьму перину з подушкою, а ти бери дві подушки, – промовила Марта, не постерігаючи помилки свого язика.

Дашкович підвів голову, почувши такий надзвичайний рогатий силогізм, якого навіть не вигадала Давня Греція. Його дуже це вразило, і він почав гадать та міркувать, по якій-то формі стулила Марта таку штуку.

– Або ти, тату, їдь у ліс, а я зостанусь дома, або я, тату, зостанусь дома, а ти їдь у ліс, – сказала Степанида. – Та чого ти сидиш та думаєш? – гукнула вона на Дашковича. – Ми самі морочимось, а тобі й гадки нема! – І Степанида потягла Дашковича до перини. – Дивись! Що це? – спитала вона його.

– Перина, – промовив він спокійно, піднявши один палець угору.

– Перина! – передражнила його жінка. – Сам ти перина! Поділи лиш між нами оту перину, тоді скажеш – перина!

Дашкович задумався і згодом промовив: «Нехай буде вам обом по півтори подушки і по одній половині перини».

– Хіба ж пак подушки цифри? Хіба ж їх можна ділить

так? – промовила Степанида з серцем.

– А чом же й не можна? Хіба ж перина й подушка, хоч і реальні самі по собі речі, не можуть бути ідеями, котрі можна мислити, ділити й докупити складать?

– Бог зна що верзеш ти язиком!

– Яке бог зна що? Хіба ж не ви вдвох недавно склали з подушок і перини дуже цікавий силогізм?

– Кидайте ви ваші перини й подушки та ходім обідать, бо вже вечір близько, – сказав Воздвиженський і вийшов з хати. За ним вийшов і Дашкович, а за ними мусили вийти й їх жінки.

І знов стало тихо в Сухобрусових покоях. Знов смерть запанувала там, де недавно був гармидер і колотнеча. Курява, остання признака життя й ворущіння, вляглась; сонце освітило червоним промінням руїни Сухобрусового добра, а павуки знов забігали по закутках. І смутно дивився праотець Ное з синами з картини на людську суєту і корисність, на руїни недавнечко помершої навіки життя.

На другий день після снідання знов одчинились двері у флігель, знов увійшли дочки й зяті. Воздвиженський так само держав у руці великий листок, списаний навкруги, і писав значки карандашем над тими словами, котрі назначували розділені речі. Дашкович так само примостився на скриньці, не стерши порошу. Сестри знов почали діляницю й приступили до постелі. Перина, як на злість, лежала, як та гора! Здорова, повна дорогого та свіжого пуху, а подушки, що ле-

жали нарізно, були роздуті і такі повні, неначе всередині були напхані не пухом, а набиті питльованим борошном. Марта підняла одну подушку; подушка була легка, як пір'їна! Степанида підняла другу подушку; подушка сама аж підскочила вгору, наче м'яч. Вони неначе дратували їх обох.

– Як же ми, сестро, поділимось постіллю? – спитала Марта.

– Не знаю, сестро! Треба якось ділитись, – одказала Степанида.

– Треба ділитись, – машинально промовила Марта ті самі слова. – Бери-бо, сестро, дві подушки, а я візьму перину й подушку! – аж просила Марта.

– Нехай-бо вже, сестро, буде мені перина й подушка! – просила Степанида.

Воздвиженський слухав і бачив, що тому змаганню кінця не буде, і сказав:

– Коли вже вам обом так трудно розділитись пуховиками, то ви зробіть так, як радив Василь Петрович. Бо що філософія скаже, то проти того нема чого суперечить.

І вони розбили всю постіль пополювині: перетягли шнурками перину й одну подушку й сокирою розрубали якраз пополювині.

Розділивши батьківське добро, обидві сестри посердилились. Кожна з їх постерігала, що багато дечого з батьківського добра не прийшло до рук, що його нишком переполовинили. Сестри скося дивились одна на одну й перестали хо-

дять в гості одна до одної. Зате Дашкович і Воздвиженський не вважали на непомирливих своїх жінок і жили в згоді так само, як і передніше.

Дашкович все глибше закопувався в книжки. Для своїх університетських лекцій йому треба було дуже добре познайомитися з наукою. Він був цікавий не до однієї філософії, і другі науки звертали на себе його увагу. В його шафах і на столах лежали товсті купи паперу, списані його рукою.

Раз була чудова тепла година. Вечір був такий пишний, сонце стояло на заході таке червоне та ясне, повітря було таке тихе й тепле, що весь Київ, все мале й велике, бідне й багате, висипало з домів надвір. Царський садок, шосе над Дніпром, гори – все те було засипано народом, котрий гуляв, балакав, веселився, роєм вився по алеях садка, де грав оркестр. Воздвиженський ходив у садок, на гори і, вернувшись з гулянки, зайшов до Дашковича. Дашкович сидів над німецькою книжкою і виписував деякі місця. Вікна в його кабінеті були позачиняні. В хаті тхнуло папером і книжками. Вся краса вечора, сонця, неба й Дніпра неначе була десь захована для його під землею.

– Чи вже ж ти оце сидиш в кабінеті? – крикнув Воздвиженський і плеснув у долоні, вступаючи в хату.

– Адже бачиш! сиджу! – обізвався Дашкович і засміявся. Воздвиженський, не розуміючий його, здавався йому зовсім смішною людиною.

– Ти смієшся з мене, а я з тебе! – сказав Воздвиженсь-

кий. – Та й я ж не романтик, не поклоняюсь квіточкам та пташечкам, але глянь, як здорово, як гарно надворі!

І Воздвиженський пхнув рукою одно вікно й друге. Повітря, свіже як ліс, здорове як степ, так і полилось по кабінеті. В мертву хату влетів шум, гам, розмова живих людей, ворухіння живого життя. Сонце падало на межигірський бір і заглянуло червоним, кров'яним промінням в кабінет, облило рожами утвори давніх, померших філософів Греції й Германії. Бліде й схудле лице Дашковича помолодшало під тим лиснючим свіжим промінням, навіть повеселішало. Веселе сонце зігнало густу тінь дум з його поважного чола.

Дашкович заглянув у вікно й промовив:

– І справді, надворі гарно!

– Чом би пак тобі не піти та не проходиться? І чого ти все човпеш, засиджуєшся? І нащо ти мордуєш себе? Чи тобі не доволі того, що ти знаєш? Чи од тебе хто вимагає, щоб ти світ вдивив своїми думками?

– Мені мало того, що я знаю... Мені треба більше! – сказав смутно Дашкович.

– І на бісового батька все те тобі здалось? Бач, пообкладав себе усяковими книжками! Чого тут нема! – І Воздвиженський почав переглядати порозгортуні на столах книжки. Там було багато усяких філософських, і слов'янофільських – московських, і всяких книжок.

– І се, і те! І філософія, і релігія, і народні пісні, і московські писання, і українські збірники! І що ж оце за збірни-

ки! І нащо вони тобі? Чи ти з цього хліб їстимеш?

— Я, бач, задумав писати дещо своє... а тим часом складаю собі свої пересвідчення, — промовив Дашкович несміливо.

— Нащо тобі ті пересвідчення? Чи ти з їх чоботи пошиєш, чи ти їх на гроші переведеш, чи ти їх з'їси, або вип'єш? — питав його Воздвиженський.

Дашкович мав його за легкодума і на його слова вважав, як на жарти.

— Степане Йвановичу! ти жартуєш... І ти ж належишся до категорії людей вчених. Ти ж професор!

— Я професор Божою милостю і волею начальства, але якби мене хто прив'язав вірьовками до цього стола в такий вечір, як оце сьогодні, то я б зубами перегриз вірьовки, а так би не сидів!

— Кому про що ходиться. Як до людини! А я сиджу, як бачиш, і складаю собі свої власні пересвідчення. І я, і ти, і всі ми живемо чужим розумом, жуємо чужі думки. Я хочу мати свій погляд на все, свою філософію, свій світогляд.

— Ого-го! Отак наші! Вдивляй світ. Боже тобі поможи! Честь і слава Києву й Дніпрові, коли об'явиться тутечки новий філософ! А мені здається, навіщо тобі крячкою сидіть, мордувать себе? Адже ж батько твій прожив вік без пересвідчень, і я живу так само, і всі живуть так само. Одначе якось живемо, хвалить Бога, і земля нас держить.

— Що ж маємо робить, коли мені так забажалось.

— Знаєш що, Василю Петровичу! Чи не вичитав ти чого в

філософії проти жінок? Чи пам'ятаєш, як ми колись романтизували про наших будущих жінок в братському садку, ще як вчилися у школі? Чи такі ж вийшли голубки – наші жінки?

– Що не такі, то не такі! Але, мабуть, така вже доля філософів, бо й Сократова жінка не раз наминала йому боки.

– Нехай так! Ти філософ, але я! Нащо вже мені судилась така доля?

– Ти жартуєш і мене не розумієш. Я навіть і не гадав про такі нікчемні речі. Я гадаю про вищий погляд на вищі ідеї. Я хочу виробить власний філософський світогляд.

– Так жінки наші вислизнуть з-під того високого погляду? – сказав Воздвиженський, сміючись. – Коли так, то шкода й заходу; ходім лучче гулять та байдики бить.

– Тобі все жарти. Я хочу постерегти ті ідеї, які колись виявляться в нашому плем'ї і в твоєму великоруському, коли вже ваші давні царі встигли збудувать міцне царство, – і передніше в українському плем'ї, а потім ідеї миру слов'янського... Яка-то філософія засвітить на берегах Неви, Москви, Дунаю і на берегах Дніпра й Чорного моря?

– Ой-ой-ой! Нащо ж тобі вже ті слов'яни? Чудні ви люди вдалися! Тут, голубчику, руські солдати істинно ті філософи! Тут москалики більше варті, ніж всі ваші філософи од Фалеса й до Дашковича! Чи вже ж не краще за мільйоном списів сидіть нишком та хліб жувать! А прийде час, то ми тих німчиків пхиць у Атлантиду! А слов'яни... Ет! та що й казать! З їх в три дні можна поробить таких філософів, як і

я, як і ти! Коли тебе мордують такі ідеї, то ти, їй-богу, йди гулять, то краще зробиш!

Дашкович сміявся, що Воздвиженський так химерно розв'язав його питання, котрі так довго турбували його душу.

– От такого філософа, як ти, я не знаходив ще ні в якій книжці!

– І які то ідеї колись вилينуть з голов твоїх черкасців? – сміявся Воздвиженський.

– А може, й вилинуть. От подивись, які чудові пісні українського народу позаписувані оце недавно! От прочитай, коли ти зугарний! Яка висока поезія!

Воздвиженський взяв у руки збірник українських пісень і почав читати голосно, дуже чудно й смішно перевертаючи слова на руський лад. Його лоб зморщився. Було знать, що йому українське слово в книжках, в літературі дуже й дуже не подобалось! Він читав далі, і його брала злість.

– І пишуть же чортзна-що! І записують те, що треба б зовсім скасувати, вигубити з корінням і насінням, – промовив Воздвиженський.

Його широке й плісковате лице почервоніло. Він схопився з місця, налапав цілу коробочку сірничків, тернув цілою коробочкою об дверці груби, другою рукою ухопив збірник і вкинув у грубу, розгорнувши книжку й посипавши її листки огняним дощем. Листки зашкварчали й спалахнули полум'ям. Дашкович не стерпів, одняв од його книжку.

– Що це з тобою сталося?! – крикнув він.

– Повикидай собі, брате, оці ідеї з голови! Дашкович не сердивсь і тільки сміявся: він знав Воздвиженського як профана, як людину, зовсім не поважаючи науки й принципів.

– Потривай же! Розкажу я твоїй жінці, що ти тут робиш якісь чари, що ти хочеш спротивитись самому Богу!

При тих словах Воздвиженський вийшов з кабінету і встрів Степаниду.

– Степанидо Сидорівно! Чи ви пак знаєте, що там діється в тому кабінеті? – сказав їй на вухо Воздвиженський.

– А що? – спитала вона, розтягнувши лице, й вирячила очі.

– Та то ваш чоловік в себе, в кабінеті, мабуть, робить якісь чари. Таке, таке оце мені плескав, що я аж злякався! Каже, що й того нема на світі, й того ніколи не було. Перехрестіть лиш йому лоба та повезіть його в лавру та в печери.

Воздвиженський мерщій вибіг з покоїв, а Степанида прожогом побігла в кабінет до Дашковича.

– Василю Петровичу! Що тут у тебе діється? Що ти тут робиш, запершись з цими книжками?

– Адже бачиш! Читаю.

– А це що? – промовила вона, кинувшись до обсмаленої книжки.

– Книжка! хіба не бачиш?

– А чого ж вона обсмалена?

– А тим, що Степан Іванович обсмалив її, жартуючи.

– Щось воно та не так... Чого ж це в тебе в горниці тхне

смалятиною?

– Бо навіжений Воздвиженський смалив книжку.

– Та нащо ж ви тут її смалили?

– Оце! нащо та нащо? Причепилась причепа! На те, що треба було! – сказав Дашкович, аби одчепитись од неї.

– Гляди лишень! Чи це в тебе в кабінеті й образа нема? – сказала Степанида, оглядаючи стіни.

– Нема, бо ти не почепила.

– Бо ти не сказав! Мабуть, тобі не дуже його й треба, Василю! ти з великого розуму та в голову заходиш! Ті філософські книжки не доведуть тебе до пуття. Чи молишся пак ти Богу? Скажи мені по правді, ти хочеш запагубить себе, чи що?

– Молюсь, а тобі навіщо? Тебе я не запагублю ж!

– Та я так собі спитала... Завтра я поїду в лавру в пещери; їдь і ти зо мною, прошу тебе!

– Їдь сама! Чого я поїду. Хіба на Подолі нема церков та чудовної ікони?

– Бач! Я й кажу, що так! Я доти не буду спокійна, доки не побачу, що ти молишся Богу.

– То ходім завтра до Братства. Про мене, подивись, як я буду молитися.

І на другий день Дашкович мусив проводити її на ранню службу в Братстві, де була повнісінька церква прочан з сіл. Він приклався до чудовної ікони і тим заспокоїв свою жінку. Вона на свої очі бачила, як філософ хрестивсь, моливсь,

цілував чудовну ікону Богородиці.

– Це тобі наговорив на мене Воздвиженський? Еге, так? – казав Дашкович. – А сказати по правді, сам Воздвиженський навряд чи вірує в Бога, хоч колись і моливсь Богу серед ночі. Ти присікайся лишень добре до його.

В Степаниди Сидорівни почало боліть серце і за родичем. Як вона не сердилась на сестру, одначе діло здалось для неї таким великим, що вона не втерпіла й побігла до сестри, бажаючи спасти од вічного вогню Воздвиженського душу.

– Здорова була, сестро! – сказала вона, вбігаючи до сестри в горницю.

– Здорова була, сестро! – обізвалась до неї Марта, роблячи якесь діло й ледве повертаючи до неї голову.

– Вже чи сердься, чи не сердься, а я мусила прийти до тебе, бо наші вчені чоловіки з великого розуму та в голову заходять.

– Та мій не дуже-то вчений! Йому нікуди заходить. Може, то твій великорозумний заходить за розум! – сказала Марта.

– І мій, і твій! Обох я застала в кабінеті... Чогось змагались, порозкидали книжки, навіщось палили якусь книжку... Щось у тій книжці та недобре написано, коли вони наважились потаєнці спалить її в грубі, так, щоб і ми не бачили.

Марта насторожила вуха й почала ласкавіше слухать сестрину розмову.

– Може, вони що погане задумали, щось недобре писали... Бо ті вчені люди тепер часом і справді за розум захо-

дять, – промовила Марта й попросила сестру сісти. – Боро-ни Боже чого! Часом воно виявиться! Чи не знаєш, сестро, що вони там писали й палили? Може, що проти губернатора або...

– Якби пак проти когось! А то проти Бога! – сливе нишком сказала Степанида, озираючись до дверей.

– Ох, мені лихо! – аж плеснула в долоні Марта Сидорівна.

– Чи молиться пак Богу твій чоловік? Чи ходить до церкви? – питала Степанида Сидорівна.

– Щось не бачила, щоб він коли молився... а молитовника в його... й заводу нема! Хіба напам'ять.

– Еге! напам'ять! Я свого насилу, аж сливе через силу по-молила, водила до чудовної ікони... Тільки, сестро, нікому не кажи. Повези лишень, сестро, свого в лавру та в печери!

Сестри розпрощались і ніби навіть помирились, перелякані страшним лібералізмом своїх чоловіків.

Тільки що Воздвиженський переступив через поріг, як Марта глянула на його невеселими очима. Він одразу почув-тив кругом неї страшне полум'я, вже йому відоме.

– Скажи мені, на милість Божу, що ви там з Дашковичем пишете таке страшне, що аж треба було палить в грубі? Чи ви молоденькі, чи вам і досі в голові грає? Та в вас жінки, та в вас же купа дітей! Борои Боже якої напасті! Та тоді ж ми пропащі з дітьми. Воздвиженський стояв і дивився на неї.

– Де це ти нагледіла таких пропавших людей? Слава Богу, всі сидимо дома й хліб жуємо. Що це ти верзеш?

– Ти сам верзеш! Що ви палили в грубі з Дашковичем? – присікалась до його жінка.

– Українські пісні.

– Та не дури мене, бо я ще не зовсім дурна! Сухобрусів не було дурних ні в Києві, ні поза Києвом.

– Кажу тобі, що палили пісні! Дашкович щось собі забрав у голову...

– О! бач! Я ж кажу, що було щось: він забрав щось у голову, а ти й ні!

– А я ні.

– А перехрести лиш свого лоба! – промовила Марта.

– А то навіщо? Дідьків не бачу кругом себе, нема од чого одхрещуватися.

Воздвиженський бачив, що його ж зброю проти Дашковича повернуто на його ж, та не знав, звідкіль воно повернуто. Хоч він сам і встоював дуже за патріархальність, одначе вже далеко одійшов од неї і хотів її накинути на шию комусь іншому.

– Чого це такі думки прийшли тобі в голову? – спитав він у жінки.

– А того, що я завтра їду в лавру і в пещери і хочу, щоб і ти їхав зо мною на прощу та помолився.

– То й поїду, коли тобі того заманулось, бо самій тобі їхать не випадає: ніяково буде.

На другий день вранці Воздвиженський мусив їхать з жінкою до лаври, йти з нею в пещери. Він прикладався до всіх

мощей, хрестився, бив поклони, підіймав очі вгору до Бога, найняв кільком святим молебні, подав на часточку. Марта приїхала додому весела, добра, спокійна. Через те пілігримство до лаври дуже пом'якшало її серце. А Воздвиженський, поїхавши до лаври без снідання і дуже виголодавшись, уплітав на всі застави печеню та все розмовляв за святих печерських якраз так, як колись любив розмовлять Сухобрус, начитавшись «Патерика» й «Житій».

– От хто був людина богобояща! Наш небіжчик батько, – говорила ласкаво Марта Сидорівна, п'ючи чай з пухкою лаврською проскурою. – Скільки він попоходив до лаври, до печер! Скільки раз їздив він і в Почаївську лавру! Як він молився, як він постив! На цілий Київ нема таких богобоящих людей, як Сухобруси!

– О! що нема, то це правда! Небіжчик наш батько був просто-таки святий! Я вірую, що він в раї! – промовив Воздвиженський ніби щиро й щиріше уплітав печеню, запиваючи чаєм.

VI

Закопавшись в книжки в своєму кабінеті, працюючи для професорської кафедри, Дашкович давно не був у свого батька, в своїй рідній Черкащині. Жінка, діти, книжки – все те не пускало його, не давало йому вирватись на село. Тепер йому дуже схотілось поїхати на село, подивиться на життя свого народу оком вченого чоловіка, прислухаться до його мови, до пісні. Настали вакації, і він поїхав на село до батька, в свої рідні Сегединці.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.